

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 46
(17847)

2010 чылдың
апрель 22,
четверг

Садар өртээ
5 рубль.

Нийтиел-политиктиг солун

e-mail:shyntuva@mail.ru

Айлаң ДАРЖАА

АЙТЫРЫГ БҮРҮЗҮ ЧУГУЛА

Апрель 20-де ТР-нің Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш.С.Иргит удуртуп эрттирген ТР-нің Чазааның хуралына республиканың социал-экономиктиг амыдыралына чугула 32 айтырыгларның талазы-биле доктаалдарны, хоойлуларга төлевилелдерни чугаалашкан.

Тыва Республиканың «2010 чылда Бүгү-россияның чурттакчы чонунун чизеи болуру-биле муниципалдыг тургузугларның тус чер бот-башкарылгазының органнарынга чамдык күрүне бүрүн эргелерин тыпсырының талазы-биле» хоойлузунун төлевилели дээн ышкаш элээн каш төлевилелдерни ТР-нің Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынга көөрү-биле бадылаан. Оларның иштинче «2008-2010 чылдарда Тыва Республикага өртке айыыл чок чоруу» республиканың сорулгалыг программасы, «2007-2010 чылдарда Тыва Республикага бойдус болгаш техногенниг онза байдалдарның уржуктарындан чымчадыр болгаш оон когаралды кудуладыры» деп республиканың сорулгалыг программаларына өскерилгелер кириер дугайында» доктаалдың төлевилелин өөренип көрүп тура, республикада сөөлгү үеде байдалды чугаалашкан.

Оон мурнунда Кызыл хоорайда онза байдалды чарлаан дугайында бижип турган болгай бис. Сөөлгү

медээлер-биле алырга, агаарның температуразы көдүрүлгени-биле республика иштинде онза байдалдар тургустунуп келгенинге Николай Мыйтын-оолович Монгуш доктаган. Республика чергелиг 7 автоорук, оон иштинде Кызыл—Ак-Довурак автооруктун 195 км, Кызыл—Сарыг-Сеп автооруктун 51 км, Бай-Хаак—Балгазын автооруктун 47 км, Бай-Хаак — Кызыл автооруктун 19 км, Самагалтай—Ак-Чыраа автооруктун 12 км черинде оруктун шывын суг чуй алы бергенин, Тыва Республиканың Орук-транспорт комплекзинин болгаш харылзаа яамызының санап турары-биле алырга, ону септээринге 7 млн. ажыг рубль хергелеттинип турары-биле, оон аңгыда республиканың 6 чурттакчылыг черлеринде суг көдүрлүрү-биле айыылдыг байдал тургустунуп турары-биле, 79 бажыңнарның девискээри сугга хөөлбектелгени-биле Тыва Республикага онза байдалды чарлаар дугайында шиитпирни хүлээп алган.

Тыва Республикага дээди, ортумак болгаш эге профессионал мергежилдик кадрларны белеткээринге республиканың күрүне чагыын бадылаар дугайында айтырыг онза кичээнгеи оттуруп, адырлар бүрүзүнүң киржилгези негеттинип турарын демдегеп, ук төлевилелди катап ажылдап кылыр кылдыр арттырган. Сөөлгү үеде 4 таланың: Өөредилге яамызы, Ажыл берикчизи, Өөредилге албан черлери болгаш сургуулдун аразында Дугуржулга чарып турар апарган. Аңаа кол хүлээлгени Өөредилге яамызы бодунче ап, тургустунуп келир чидиг айтырыгларның чаңгыс-ла «буруулуг талазы» болуп турарын П.Морозов демдеглээш: «Бис өөредилге черлерин дилеп тывар бис, а Дугуржулга үш талалыг болза эки-дир» — деп чугаалады. Хурал ол медеглелди хүлээп ап, төлевилелди ам-даа чедир ажылдап кылыры-биле чоруткан.

Мээң кичээнгеи 2010-2011 чылдарда Тыва Республикага чаш уругларның болгаш божаан иелериниң өлүп хораар чоруун кудуладыр талазы-биле хемчеглерниң дугайында план езугаар айтырыг «ылдыртына» берди. Ол хемчеглерниң аразында муниципалдыг тургузугларның бюджеттеринден чыл санында акша-хөреңгилерни чединмес өг-бүлелерден уругларга изиг

чем-биле немелде хандыраарын боттандыраар талазы-биле, муниципалдыг өөредилге черлеринге школачыларны сүт-биле, изиг чем-биле хандыраар дээн хемчеглер көрдүнген болду. Ындыг акшалар муниципалдыг кожуун бюджетинде кандыг-ла болду?! Сүт кухняларын катап тургузар дугайында айтырыгны шиитпирлээри аңаа бодаарга, чүгээр боор. Чамдык суурларның эмнелге пункттарында ол дериг-херекселдер бар хевээр деп билер мен, ийде, ол чаштарның өзүлдезинге ажыктыг дээрзинге, кым-даа болза, мээң-биле чөпшээр-режир. Үште, суурларда ыңдыг сорулга-биле сүт дужаап, акша ажылдап алыр күзелдиглер тыпты бээр. Чаш уругларның болгаш иелериниң өлүп хораарын кудуладыр талазы-биле дээштиг хемчег ол деп санаар мен.

Тыва Республиканың Күрүне шаңналының дугайында айтырыгны база чугаалашты. ССРЭ үезинде Тываның аныяктар шаңналының лауреады, ССРЭ-нің Күрүне шаңналының лауреады дээн кижилерни бо-ла дыңнаар чүве болгай. Ам ыңдыг шаңнал алыр кижичаңгыс

катап 500 муң рубль болгаш элээн каш чиигелделерлиг болур хире чорду. Чылда чаңгыс кижичаңгыс шаңналга төлептиг болур.

Күш-ажылдың кижилеринге ыңдыг шаңнал бадылаптарын дыка манап турар мен. ССРЭ үезинин экономиказының шапкыны-биле хөгжүп турганы — ажылчын кижини үнелеп турганында. Ам чамдык таварылгада аныяктар-биле чугаалажырга, бөдүүн ажылчын кижиниң эрге-сонургалдары камгалаттынмай турарын олар демдеглээр чорду. Сөөлгү 20 чылдың дургузунда күрүне шаңналыңче депшиттирген ажылчын кижичаңгыс албан-хаакчыт кижиниң санын деңзигүүрлөп көрээлинерем. Бөдүүн ажылчыннарның саны эвээш дээрзинге чигзинмес мен. Ынчангаш Тыва Республиканың Күрүне шаңналының баштайгы лауреаттары бөдүүн ажылчыннар болурунга идегеп каалы.

Нийтизи-биле 32 айтырыгны көргөн бо хуралдың мээң сеткилимге арттырган айтырыгларын чырыттым. Олар бистин амыдыралымыска база чугула черлерни ээлеп турар, ынчангаш оларның шиитпирин улуг ужуру-дузалыг.

Карим МОНГУШ

2009-2010 чылдың кыштаглаашкынын эң берге байдалда эртип турар кожууннарның бирээзи Мөңгүн-Тайга кожуун дээрзин республиканың массалыг информация чепсектери чурттакчы чонга дамчыдып турганын билер бис.

Дүүн ТР-нің Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызынга ук кожууннун чагырга даргазының көдээ ажыл-агый талазы-биле оралакчызы, кожууннун көдээ ажыл-агый эргелелиниң даргазы **Изоляда Тырышовна ТОНДАРГА (чурукта)** ужурашкаш, оон бо хүннерде Мөңгүн-Тайгада байдалды айтырган мен.

— Кожуунда көдээ ажыл-агый талазы-биле күрүнениң 2 унитарлыг бүдүрүлгези, 3 кооператив, 4 арат-тараачын ажыл-агый, 732 хууда дузалал ажыл-агыйлары ажылдап турар.

2010 чылдың апрель 1-ниң байдалы-биле кожуунда 6358 баш бода, оларның иштинде 2706 баш төрүүр, 57242 баш шээр, оон иштинде 32189 баш төрүүр мал, 594 баш чылгының 163 бажы бе, 60 баш хааван бар бооп турар. Эрткен чылдың көргүзүлгери-биле деңнээрге, кожуунда нийти бода малдың баш саны 6 хуу (403 баш), инектер 3 хуу (89 баш), шээр мал 17 хуу (11618 баш) кызырылган, а чылгы мал 9 хуу (49 баш) улгаткан.

Бо берге кыштын уржуундан

харның улуу, одар-белчиир дошталганы-биле малдың өлүп хораары хөй болган. 2010 чылдың эгезинден эгелээш 863 баш бода мал, оон иштинде уксаалыг 425 баш сарлык агаар-бойдустун халавындан база чем чедишпези-биле өлүп хораан. Бо талазы-биле 8319 баш шээр мал, оон иштинде 6232 баш уксаалыг хой чудап өлгөн.

Тыва Республиканың Чазаа болгаш Мөңгүн-Тайга кожууннун чагыргазы кыштаглаашкынын аар-берге уржуктарын чавырылдыраары-биле кожуунга онза байдалдарлыг үелерни чарлап, болдунар шаа-биле бүгү хемчеглерни алган.

Март 22-ден эгелеп кожууннун бюджет организацияларының ажылдакчыларын хаара тудуп, шеф

МӨҢГҮН-ТАЙГА: кыштаглаашкын болгаш мал оолдаашкыны

ажыл-агыйын чорудары-биле 12 малчынның кыштагларынче 24 кижичаңгыс составтыг ажылчын күштү орукчирикти улуг хардан арыглап, кажаа-хорааны аштап, көржөң коптарып, мал оолдаашкынынга сакманчылаткан.

Кожууннун культураның болгаш херээженнер талазы-биле айтырыгларны харыылаар килдис март 21-де «Мал ажылыңче, мал оолдаашкыныңче бүгү күштү мөөңнээли-

нер!» деп кыйгырыг-биле берге-дежип турар малчыннарга ачы-дуза чедирер марафонну органиастап эрттирген. Аңаа нийтизи-биле 24 албан организация, 14 сайгарлыкчы, 8 хамааты, 9 удуртучу машина-техниказын, ажын-чемин, тараа аймаан, сиден-ширбилин болгаш боттарының акша-хөреңгизи-биле улуг үүлени кириштирген. Чижээ, марафон үезинде 54 шоодай аш-чем аймаа четчелеттинген, 34 шоодай сула, чарбаны, 450 литр кыварчаар материалдарны, 5 тонна хөмүрнү болгаш 13 муң рубль түңнүг туду акшаны малчыннарга үлээн.

Мөңгүн-Тайга кожууннун чагырыкчызының 2010 чылдың март 22-де «Мөңгүн-Тайга кожууннун малчыннарынга болгаш көдээ ажыл-агыйларынга материалдыг дуза кадарының дугайында» №47 айтышыкынын езугаар бо хүннерде бүгү кожууннун бюджет организацияларының, бүдүрүлгелериниң ажылдакчылары боттарының бир ажыл хүнүнүн шалыңын шилчидип турар хевээр. Бо хүнде нийтизи-биле 153,8 муң рубль чыгдыган. 3,3 тонна солярканы чыып мөөңнээн бүгү

ачы-дузаны малчыннарга чедирери-биле чагырга чери аңгылап берген, ам оон сөөртүлгезин чорудуп тур бис.

ТР-нің Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызы 23,5 тонна суланы, Күрүнениң көдээ ажыл-агый хайгаараар албан 60 шоодайны чоруткан.

Бо хүннерде улуг көдээ бүдүрүлгелерде 14 малчын чазагларже көшкен.

Малдың массалыг оолдаашкыны март 15-те эгелээн. Кожууннун девискээринге хой оолдаашкынының үезинде малдың ара салыр чоруу эвээш эвес. Чаш төлүн эмзирер малдың сүдү база эвээжээн. Нийтизи-биле апрель 19-тун байдалы-биле төрүүр 198 баш инек оолдапкан, олардан 166 баш чаш бызааны камгалап алган бис, 15190 баш төрүүр шээр малдың чаа төрүттүнген 13654 төлүн онча-менди ап шыдапкан деп болур. 549 мал ара салган, 942 баш мал өлүг төрүттүнген, ийи баш бениң кулуннарын онча-менди байдалда азырап турар бис.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Депутаттың ажыл-агыйы

ЛАРИСА ШОЙГУ-БИЛЕ ИЙИ МИНУТА УЖУРАЖЫЛГА

Россияның Күрүне Думазының депутады Лариса Кужугетовна Шойгунун чүгле чаңгыс ажыл хүнүнүн дугайында билеп алыксаан күзелим бүткен. Тывада ооң дузалакчызы Марина Михайловна Фирсова таварыштыр баш удур дугуржулга кылдырган. Улуг күрүневистиң хоойлулар хүлээп алыр Москваның Охотный ряд кудумчунда 1 дугаарлыг ыдыктыг бажыңыга чеде бердим. Бээр анаа кижирер белем эвес, кончуг шыңгы хыналдалыг, чурумнуг. Күрүне Думазының улуг эжинден эвес, арты талазында Георгиевск доора кудумчунда 2 дугаар бажыңдан кирер чүве болган. Бо Россияның эң билдингир бажыңы бистиң республикадан соңгуткан Күрүне Думазының депутаттары Кара-кыс Аракчаа, Галина Салчак, Алексей Локтионов, Каадыр-оол Бичелдей, Чылгычы Ондар — оларның хөй чылдарның иштинде төрөөн, ажылдаар оран-савазы турган болгай.

Депутат Лариса Шойгу дөрткү каътта 447 дугаар өрээлде ажылдап турар болду. Бир бичежек өрээлде ийи Күрдума депутады ажылдап олар. Лариса Шойгу-биле кады «улуг назылыг» депутат Марина Валерьевна Игнатьева чаңгыс кабинетте ажылдап олурар болдулар. Республиканың хөй чурттакчылары, ылаңгыя чадаан-жылар ону кончуг эки таныыр боор, ол «Пор-Бажың» фондузунун директору турду. Ооң акаш-ландырышкыны-биле Устүү-Хүрээ катал туттунган болгай. Мында депутаттар өрээлдери колдуунда шупту дөмей деп билдим. Ханада депутаттың фамилиязын бижип каан хүрөң эжики ажыдыптарга, оларның дузалакчылары олурар. Евгения Москвина — бистиң Чадаана чурттуг чаңгыс чер-чурттуувус Күрдума депутадының дузалакчыларының бирээзи ол. Ындыкы өрээлде улуг-шыырак аныяк эр Алексей Ванькаев — ийи дугаар дузалакчызы ол. Олар иелээ меңээ нарын-шээр чокка Дума депутадының хүн чурумун тайылбырлап бердилер. Депутат ажылынга 9 шакта келген дораан овааланы берген чагаалар-биле таныжар, оларны харыылаар. 10 шакта хуралдар эгелээр. Среда биле пятницада пленарлыг хуралдар. Лариса Шойгу ам хуралдар залда, ынаар дузалакчыларны безин кирибес чүве болду. 12 шакта чартык шак иштинде дүштээр. Улаштыр 15 шакка чедир хуралдааш, чаңгыс шак чапсарлааш, 18, 19 шактарга чедир ажылдаарлар. Ооң кадында среда сагында Чазак шагы, аңаа кандыг-бир сайыт харыылап турар ажылының дугайында илеткел кылыр. Ийи дузалакчы мону тайылбырлап турар аразында Лариса Шойгу кирип келди. Ол дораан-на телефон-биле ажылын уламчылай берди. Мен чүгле 2-3 минута иштинде ийи айтырыг салып четтигиптим. Бирги айтырым мындыг: «Эрткен референдумнун түннелдеринге кандыг үнелел бээр силер?» Лариса Шойгу 2007 чылда депутатка депшидерде бир дугаар ужуражылганы Шагаан-Арыгга кылган чүве. Ынчан улуг политик эвес кижиниң чугаазының аяны сагыжымда арткан чүве. Ам ооң чугаазының аяны база ол-ла хевээр болду: бүгү назынында эмчи бооп ажылдап чораан кижир аарыг улус-биле кайы хире кичээнгейлиг чугаалажыр ийик, шак-ла ыңдыг бодамчалыг чугаалыг. Ол ажыл-агыйжы дылы-биле мындыг кыска хары берди: «Моон мурнунда эрге-чагырганың ийи адыры аразында чаргы-чаалы кылып турарга,

кымга ажыктыг турганы? Ам чаңгыс палаталыг парламент турарга, ажыл-херек шалыпкын кылдынар, республиканың хоойлужудулга айтырыгларын кыска хуусаада шийтирлеп боор аргалыг болу бергендир. Референдум соонда мээң бодумнун кылыр ужуруг планнарым өскерилбес, хевээр арткан. Соңгукчуларым-биле үе тыпты бээрге ужуражырын кызыдар мен». Лариса Шойгу дузалакчылары-биле чугаалажып, саазыннар көрүп, телефон долгап тургаш, хуралынче углап чорда: «Шын» солуннун номчукчуларына чүнү күзээр силер?» деп айтырдым. «Шын» солуннун номчукчулары — соңгукчуларым-биле бистиң шуптувустун аравыста билчиншик, эң-найырал база шыдамыккай чорук турарын күзээр-дир мен. Ол дээрге бистиң амыдыралы-выста кол чүве болдур ийи» — деп ханы уткалыг хары берди.

Күрүне Думазының депутады хуралынче чоруй баарга, ийи дузалакчызы — Евгения биле Алексей, улай меңээ тайылбырлай бердилер. Бо хүн, апрель 14-те, Думага шийтирлээр айтырыглар саны 21. Мында ажылчын пенсия, кеземче херээн, хоойлуларже өскерилгелер кирир, политиктиг партиялар дугайында дээш, яңзы-бүрү айтырыглар бар. Хуралдарга Россияның Президентизиниң Күрүне Думазында бүрүн эргелиг төлээзи Гарри Минх доктаамал олуржуп турар. Айтырыг бүрүзүңе илеткел 10 минута, немей илеткел база 10 минута үргүлчүлээр. Айтырыгны сайгарып турда, партияжи фракция бүрүзүңе 5 минута бээр. Дараазында депутаттарга сөс, айтырыглар. Чамдыкта чапсар чокка хуралдаар, дыш алыр чай чок апаар. Хүн чурумунун айтырыгларын дөмейлеп тургаш, блоктарга чарып каан болур. Сургакчылаан азы аарый берген депутат бүзүредилге бижик бергеш, бодунун фракциязынга депутатка соңгуур эргени берип болур аргалыг. Мында соңгулда электроннуг болгай.

Лариса Шойгу Думада кадык камгалал комитетинде болгай. Ол комитетте 11 депутат хаара туттунган. Бистиң республиканың чурттакчылары Күрүне Думазының депутадынче мындыг угланышкынныг айтырыглыг чагааларны бижип турарын дузалакчылары таныштырдылар. Чагааларның бир кезини чурттаар оран-сава дугайында болур, кадыкшыл экижидер талазы-биле айтырыглар база эвээш эвес. Социал-хандырылга айтырыглары колдал турар. Чамдык айтырыглар тус чер чагыргаларының азы Иштики херектер яамызының боттарының шийтирлээр айтырыглары

болур. Чамдык улус республика органнырчыне, кожуун чагыргаларынче айтырыын шийтирлевейн, дорт-ла депутатче билдинишкин кирир боор. Оларны билдингирле, дедир Тываже чоргузар алаар. Бир чамдык улус Дума депутадынче акша-төгери-биле дузалаарын дилеп турар. Депутатта шалыңдан аңгыда, тускай фонд чок болганда, ыңдыг айтырыглар шийтирлеттинмези билдингир. Лариса Шойгу боду Тыва Республиканың Чазабиле сырый харылзаалыг. Бюджет айтырыын шийтирлээр үеде суг доктаамал ажыл кылыр апаар. Республиканың кадык камгалалы, ФОМС дуза кадарын дилээр бооп турар.

Депутат Лариса Шойгунун республикага кылган ажылдары хөй бе дээрзин кым-даа сонургай бээр. Эрткен чылда кылган каш ажылдарны адаарга мындыг. Ол республиканың дыңнаары багай уруглар школазынга дыңнаар чаа аппараттарны, караа четпестер ниитилеге 45 тускай программалыг компьютерлерни, Кызылда «Советтик Тываның 5 чыл» стадионунда дег 4 спортчу шөлдерни шуптузун халаска эккеп берген. Ол футбол ойнар кылымал шывыгылыг, пластик сандайларлыг шөлдерни Кызылга, Шагаан-Арыгга, Ак-Довуракка удавас салыр. Эрткен чылын Устүү-Хүрээге 1000 Буддалар эккээрге, таможня эрттирер барык чартык миллион хире рубльди Лариса Шойгу берген. Ооң дузасы-биле соңгаарга кезип эмнээр квоталар айтырыын чедимчелиг каш-даа кижиге шийтирлеп берген. Мону ам-даа уламчылап болур. Ол апрель 26-да Тывага кээп, соңгукчулары-биле ужуражырын ооң дузалакчылары немедилер. Амгы информастыг системаның ачызы-биле ол 2 катап «Скайп» деп телесистема-биле Тывада соңгукчулар-биле ужурашкан болду.

Кажан Лариса Шойгуну үш чыл бурунгаар Күрүне Думазынга депшидип турда, «биске дузасы та кандыг» деп чигзинчиг айтырыглар хөй турган болдур ийин. Ам Тываның соңгукчуларына дорту-биле мындыг сөстөрни чугаалап боор мен. Часпаан-дыр бис, ха-дуңма! «Шойгу» дээр-ле чонунга дузалаар, кайгамчыктыг сагыш човаачал, идегелдиг, биче сеткилдиг кижидеэн чаа тыва сөс-түр бо. Ол сөстү бистер сагыжывыста Лариса, Сергей Шойгу угбашкыларны бодап келгеш, чоргаарал-биле делегейниң кайы-даа булунунга адап болур бис. Маадыр-оол ХОВАЛЫГ.

Коммунистиг партияның болгаш делегейде бир дугаар социалистиг күрүнениң тургузукчузу В.И.Ленин 140 харлаан

Коммунистиг партияның болгаш делегейде бир дугаар социалистиг күрүнениң тургузукчузу — В.И.Ленинниң төрүттүнгү хүнүнден бээр 140 чылын таварыштыр Тыва Республиканың чурттакчыларына байыр чедирип тур бис!

РФ-тиң Коммунистиг партиязының Тыва Республикада комитетин

ЛЕНИН — ЧУРТТАП ТУРГАН. ЛЕНИН — ДИРИГ, ЛЕНИН ХӨЙ-ХӨЙ ВЕКТЕРДЕ ЧУРТТААР!

Апрель 22-де бүгү мурнакчы кижир төрелгетени Владимир Ильич Ленинниң 140 чыл оюнун демдегледип эрттирер.

В.И.Ленинниң тургусканы болгаш баштааны Россияның ажылчын класстың революстуг политиктиг партиязы Улуг Октябрьның Социалистиг Революциязын чедип ап, төөгүнүн чаарттырган үезин — чер бөмбүрзээниң чоннарының капитализмден социализмче шилчириин оруун ажыткан.

Социалистиг Революцияның марксисчи теориязын сайзырадып тура, В.И.Ленин социалистиг революцияның хөй эвес азы чаңгыс аңгы алдынан чуртка тиилеп болурунун аргазы бар деп түннелге келген. Эрткен вектин 20 чылдарында ыңдыг чурт Россия болган.

Социализмниң марксисчи теориязын немеп тургаш, В.И.Ленин Совет Эвилелинге социалистиг ниитилелди тургузарының эртемге даянган программазын ажылдап кылган.

Совет чоннун бүгү-ле төөгүлүг тиилелгелери В.И.Ленинниң теория болгаш практиктиг салгалындан үнген.

Улуг кризистен үнериниң болгаш моон соңгаар ону болдурбазының аргазы делегейниң эге дээрзинде хөй кезини күрүнелериниң, а ооң соонда бүгү ниитилелдин амыдыралын социалистиг үндезинге даянган революстуг чаар-тылгазында деп чүвени марксисчи болгаш ленинчи өөредиг шыңзыдып турар болгаш ону херек кырында бадыйткап турар.

Россия Федерациязының Коммунистиг партиязының Төп Комитетиниң ук партияның одуруунче киририниң дугайында Ленинни кыйгырының чүүлүнде айтканы-биле Россияның коммунистеринге, 2010 чыл — онза чыл. Ол Владимир Ильич Ленинниң болгаш совет чоннун фашизмни узуткааны Улуг Тиилелгениң чылы.

Совет чоннун гитлержи фашизмге удур Улуг Тиилелгезиниң үндезинин Ленин болгаш Улуг Октябрь салган. Кызыл Шериг-

Далай флodu болгаш ажылчын тараачыннарын Кызыл Шериг Ленинниң чагыы езугаар тургустунга 1945 чылдың Тиилелгезин болгаш рейхстаг кырынга Тиилелгени Кызыл тугун көдүрерин оларны чончу мөзү-шынары болдурган.

Совет Эвилелин узуткаандык болза, Ленинниң салгалын узутка болбас! Экономиктиг кризис үезинде сайзыралдың дээди дүңнелдерин политиказының өскүс кылдыр ленинчи идеалдар эжелеп арткан күрүнелер ону көргүзүп турар.

Бо чылдар дургузунда РФ-тиң Коммунистиг партиязы чоннун чуртталгазы дээш демисежиюп келген. Совет эрге-чагырганың социалистиг чедишкенин дээш бичил туржуп келдвис. ССРЭ-ниң тургузулга кирип турганы республикаларда акы-дуңма компартияларын Эвилелин бис демнедик Бис В.И. Ленинниң Мавзолей камгаладывыс, совет чоннун фашизмни тиилээр Тиилелгениң тул-шыгжаан бис. Ажылчын чоннун эргелерин болгаш хостуг чорук хоорайларның болгаш суурларын кудумчуларында камгалап ап турар бис. Күрүнениң улуг экономиктиг кризистен үнериниң программалары ажылдап кылгаш, чоннун деткичезин чаалап алган бис.

Бо хүнде партия бодунун одурунче кирериниң Ленинни кыйгырынын чарлап турар. 2010 чылда баштайгы хүннеринден эгелээш, В.И. Ленинниң төрүттүнгү хүнүнден бээр 140 чылынга болгаш совет чоннун фашистиг Германияны Ад чурттуң Улуг дайынынга Улуг Тиилелгениң 65 чыл оюнунга тура кааттырган.

Хамааты болгаш Ада-чурттуң Улуг дайыннарының чылдарында Ленинниң ады бөгүн бистин советтик чончу эрге-чагырган эгидеринче, аас-кежиктиг болгаш чогуур деңнелдиг чуртталга дээш шыңныг тулчуушкунунче кыйгырып тур.

Николай БЕЛЬКОВ
Тыва Республикада Коммунистиг партияның комитетиниң бирги секретары.

Сүт-Хөлдөн медээлер

ЧАСКЫ ХҮН ЧЫЛДЫ ЧЕМГЕРЕР

Апрель 19-та Сүт-Хөл кожуун чагыргазының даргазы Орлан Александрович Монгуш часкы хову ажылдарына хамаарышкан айтырыгларны шийтирлээр-биле штаб хуралын эрттирген.

Оон аңгыда бо хуралга Тиилелге хүнүңге уткуштур тыва эки турар чыларның аттары-биле адаан кудумчуларның каасталгазын-шимел дезинче кичээнгейни углап, байырлалды төлептиг уткуурунун талазы-биле хемчеглерни чугаалашкан.

ТЫЛДЫҢ ХООЧУННАРЫНГА

Кожуун чагыргазының социал политика талазы-биле оралакчы Светлана Анзатовна Соскут сумулар бүрүзүңче Пенсия фондузунун кожуунда салбырының ажылдакчылары-биле үнүүшкүннерни организаастаан. Оон сорулгазы болза тылдың хоочуннарының амыдырал байдалы-биле таныжары болгаш оларның хостуг үелерин организаастаары. Хоочуннар чөвүлелиниң даргазы Норбу Чаш-оолович Ховалыг улуг назылыгларның аразында шыдыраа болгаш өске-даа мөөрейлерни, соңгу ужуражылгаларны организаастап турар.

Сүт-Хөл кожуунда 33 хоочуннар «Тылдың хоочуннары» деп атка төлептиг болган. Оларга Тиилелгениң 65 чылының Юбилейлиг медалдарын ТР-ниң Чазаның харысалгалыг ажылдакчылары сумуларга чедип, байырлыг байдалга тывыскаан.

Бистиң кор-

Айлан ДАРЖАА

ЭРТКЕН ЧЫЛДАРДАН

ЧААГАЙ САКТЫЫШКЫННАР

Миннип кээримге ада-иенниң бажыңы Ак-Туруг суурнуң ортумак школазындан ырак эвесте, Мугур кудумчузунга 4 дугаар бажыңга турган. Башкылар бажыңнары дээр кезек бажыңнар школаның хериминиң иштинде-даа бар, ол чоок-кавыда, школаның херими-биле кожа-даа бажыңнар бар чүве. Ынчангаш ойнап-өскөн черлерим — школа хериминиң ишти, кады ойнаар эштерим — интернатта турар малчыннар уруглары. Аңаа-ла ойнап өскөн болурумга, школаның ажилчыннары мени кезек болгаш-ла: «Чоокта чаа-ла аргажок чүве болбас ийикпе, ам өскенин көрөм» деп олурарын бо-ла дыңнагылаар турган мен.

Школа хериминиң эң төп черинде аажок улуг, соңгаларының шилдери дыка арыг болгаш шил өттүр чүзүн-баазын чараш чечектер өстүрүп салып кааны көстүр бажың бар. Ол школаның хоочун башкызы Василий Опаевич Өлчейниң бажыңы. Кедергей алгырып, үдем-балай майтанып, тенектенип чораан оолдар безин ооң чанынга чоокшулай бергеш, ыды чиде бергеш, оожум чугааланып эртер: ол хире хүндүлээр турган.

Ам хоочун башкыбыс 82 харлыг. Ол — Чаа-Хөл кожуунуң улуг назылыг кижилериниң бирээзи. Ынчангаш хоочун башкымга ужуражып четкеш, ооң күш-ажылчы намдарының дугайында сонугадым.

— 1945 чылда Даг аразы деп черге Чайлаг-Алаак школазынга башкылап эгеледим. Мээң баштайгы өөреникчилерим — ам кожуунуң хоочун ажилдакчыларының ада-иелери. Чамдызын уткан-дыр мен. Туң-оол дээр ажил-ишчи алышкылар бар, оларның ачазы бир өөреникчим ол, Дүпчаа Сувакпит, ол назы-хары улгаткан-даа бол, уруглары-биле мал азырап чоруур дээр чорду, хөй ажы-төлдүг хүндүткелдиг кижилер, хары сезен шагда ашкан (мээң ынчангы өөреникчилерим менден оранчок улуг-даа турганнары бар, мээң үе-чергем-даа турган), Уйнуку-оол Сандай-оол — олар ол-дур.

1948 чылга чедир районога баштай инспекторлап, оон эргелекчилеп ажилдаан мен, ынчангы өөреникчилеримден кадык камгалал сайыды база бар, Сумуя деп кижилер. 1948 чылда Ак-Туругга ажилдап келгеш, бо бажыңга чурттап эгелзэн бис. Ам 62 чыл бо бажыңда чурттап ор бис. Ол үениң дүргүзүндө чеже кижилер башкылап, өөрөтпээн дээр! Ат-алдарлыг өөреникчилерим Партизан, Любовь, Дайынчы Дамба-Хуурак алышкылар. Дайынчы Дамба-Хуурактын оглу Орлан Дамба-Хуурак... Белен олурунар дээн болза, шуптузун бижип алыр ийик мен. Баштай директорлап ажилдап турдум, оон директорнуң кижизидилге талазы-биле оралакчызы, сөөлүндө күш-ажыл башкызы бооп ажилдадым.

Авиамодель, автомодель, судномодель, ракетомодель бөлгүм-нерин эрттирип, республикага бир-ий дугаар черден дүшпейн турдувус. Бистиң-биле Кызылдын «Юный техник» дээр станциязының бөлгүмүнүн өөреникчилери маргы-

жар турган. Оон аңгыда Барыин-Хемчик кожуундан Степан Белекович Күжүгет, Турандан Назаров, Шагаан-Арыгдан Мареев (ам Шагаан-Арыгның 1 дугаар школазының директорунун ачазы), Чаа-Хөлге Танзыбаев дээр дыка шыырак башкылар турган. Мен судномодельди Танзыбаевтен өөренип алган мен. Мөөрейлер чидиг эртип, сонугалдыгыларның саны хөй турган. Бис модельдерни хөй кылып турганыбыс-биле шылгарал турдувус. Ынчангаш менээ «РСФСР-ниң алдарлыг башкызы» деп атты 1982 чылда тывысты.

Янзы-бүрү салгалдың уруг-

Хоочун башкының: «Тылдың ажил-ишчилери бис деп канчаар шынзыдарыл?» дээн айтыры канчап черле хары чок артар деп!

ларын эртем-билеге өөрөттим. Шаанда уругларның угааны дыка шыырак турган. Ам хөй артык информация-биле баш иштин долдуруп турар болгаш, уругларның сактып алыры сулараан деп болур. Оон кадында школага чаңгыс кыдырааш тудуп алган бар чыдарын эскерер-дир мен — деп, Василий Опаевич чугаалап олур.

Бичии чашкы үемден сактышкыннарымны, улуг хоочун башкыларымны адап чугаалаарымга, ол мынча деп немей-дир:

— Тываның дыка хөй шылагараңгай башкылары бо школага ажилдаан-дыр ийин. Апыш-оол Дагба, Сюр-оол Хүргүлекович Ондар, Вера Сереевна Чылбак, Елизавета Сереевна Дагба, Дадар-оол Аякаевич Монгуш, Григорий Намчылович Балчыр дээш, оларга немей база-ла дыка хөйну адаксаар-дыр мен, ынчалза-даа, хараалаан, сен чоруптарыңга, сактып кээр чадавас мен — диди.

Хоочун башкының кулаа арай дыңнавастан, ынчалза-даа менээ чуруктар уштуп көргүзөр дээш тура халыырга, адак-бышкааның,

С.К.Шойгу, Маадырның кырган-авазы, В.О.Өлчей.

чиигин, күш-ажылга, шимчээш-кинге ынак кижилер болгаш, алыс черле быжыг-дыр.

Василий Опаевичиниң өөнүн ишти Бүдзэнчик Ажиевна база Ак-Туруг школазының интернадының ниити чемненилге черинге 1948 чылдан эгелеп ажилдаан. Оон арыг-силиин, холунун чемзинин интернатка турган эш-өөрүм бо-ла чугаалаар чүве. «Арыг-шевер болгаш ажилды эртенги хүнге чылыспайн, өй-шаанда кылырынга Бүдзэнчик Ажиевна мени кижилерим, күш-ажылга, шимчээш-кинге ынак кижилер болгаш, алыс черле быжыг-дыр.

бис. Акшавысты санап-ла бээр. Мээң ажилдаарым эки боорга, шылым база хөй турган. Акшаларым саваң тырып каан сыртыым адаанга чыдар чүве. Ынчангаш «Червонец» деп шолалыг-даа турдум. Хүнде 150 сноп баглап турдум. (Амгы шагның ажы-төлү ол кайы хире берге дээрзин кайын билер бис. Улуг назылыг кижиге чугаалаарымга, бажын чаяр чорду. Оозун бодаарга, 150 сноп дээрге, бедик чедишкин хевирлиг — автор). Мээң-биле ынчан кады ажилдап турган эш-өөрүм-даа, удуртукчулар-даа ам чок. Мээң күш-ажыл дептеринде ол ажилдап

Күжүгетович Шойгу ортумак школы дооскаш, Ак-Туруг суурга ынчан ооң кырган-авазы, ачазының авазы, улуг уруу Вера Сереевна сугга чурттап турда келгеш барган чүве. Чаа школа дооскан оолдун угаан-сарылдыын, кырган-авазынга хүндүткелдин, эргеледин аажок чаптап, ооң-биле хөөрөшкен мен. Чүвени чугаалап тура, шынзыдары, түннел үндүрери улуг кижилер-биле дөмей. «Улаштыр дээди өөредилге черинче өөренирим ол, кырган-авай» — деп, ол кырган авазы-биле сүмелешкен чүве дег, чугаалап органын дыка сактыр мен. Кырган-авазы оон шийтпиринге удур чүү-даа деп шыдавас-даа болза, улуг кижини хүндүлөп, сен чүү дээр сен, ындыг болур дээн ышкаш, бүзүрелди кырган-авазынга ол илередип орган дег болган. Кырган-ава оолдун чоргаарал, ынакшыл долган карактары-биле көрүп, эки өөренип, бедик мергежилдиг кижилер болурун йөрзөп турганын көрдүм. Амгы шагның ажы-төлүндө кырган-авазындан ындыг йөрзөп (орустар болза, благословение дээр болгай — автор) ал келирлер ховар. Улуг улустан чүү-даа чөпшээрэдип турбас, боттары билер апарган үе-дир бо. Кырып деп чүвениң кыпсынчыын: мээң бо ийи холдарымның тудушканы школаның девискээри мээң-биле кады буурап дүжүп тур... — деп, хоочун

Бүдзэнчик Ажиевна, Василий Опаевич Өлчейлер.

турган чүүлдерим бижиттинмээн. ТАР үези болгай. Ынчан күш-ажыл дептери кайда дээр сен? Василий Опаевич база молдурга мунуп алгаш, тараа тарып, хөй кадарып ажилдап турган база тылдың ажилдакчызы мен деп шынзыдып чадаан. Бис дайын эгелеп турда, 13-14 харлыг турган-дыр бис. Ол үеде улуг кижилер дээр болгай. Харын-даа өглөп каар. Ол хире апарган улус тылдың ажил-ижинге киришпээн дээрге чөптүг эвес. Арга-хоргазын көргөш, күш-ажыл дептерлеринге кадалып турбайн, хоочуннары тылдың хоочуннары деп шынзыдып, «тылдың хоочуннары» деп чергеже шилчидерин Тыва Республиканың Чазааның удуртуктазындан дилээр кижилер мен — деп, Бүдзэнчик Ажиевна чугаалады.

Башкы кижилер бурунгаар көрүштүг болгай. «Кижилер болуру чажындан, аът болуру кулундан» деп чугаага даянып, школачы тургаш, «Бо кижилер аажок угаанныг, улуг дарга болур боор» деп бодап чораан кижилер турду бе? — деп, Василий Опаевичтен айтырдым. — Ынчанмай канчаар, Сергей

башкы чугаалаарга: «Кончуг улуг дайын чылдарын чурттап эртис, мындыг хоозурал турбаан» — деп, өөнүн ишти немей кагды. Мен база ол бускан оран-саваларның чанынга туруп-туруп, дайын шөлүңгө турган дег болдум. Школаның мастерскаязының чанынга композитор Каадыр-оол Бегзиниң, оон чаңгысклассчыларының олуртуп тараан ыяштары бис өөренип туру-вуста улуг сад турган. Ам ол база чок. Оларны катап тудары болдунмас. Бо суурнуң ортумак школазынга өөренип чораан кижилер бүрүзү маңаа чашкы үезинин тураскаалы кылдыр бир ыяштан тарып олуртуп каар болза, ол улуг парк болур. Ол кижилер бүрүзүнүн чашкы үезинге төлөптүг тураскаал болур чадавас. Ынчангаш чараш садтан өстүрүп алылыңарам. Кайы классың аллеязы чараш болурул, мөөрейден кылгай-даа бис.

Салгалдар аразының чөрүлдээзинден уштунуп болур чаңгыс арга: хамык ужуру — чүгле кичээнгеде. Хоочуннарга кичээнгеилг болулуңарам. Ынчан ада-ие бүрүзү төлүнчө улуг чоргаарал-биле көөр дээрзинге чигзинмейн тур мен.

Ортумак школаның артынчызы.

Хоочун башкының бажыңы.

МЭЭН ТИИЛЕЛГЕМ

СОВЕТ ЭВИЛЕЛИНИН МААДЫРЫ

Түлүш Балданович Кечил-оол 1914 чылда Улуг-Хем кожуунун Хайыракан сумузуна арат өг-бүлөгө төрүттүнгөн.

Араттың Революстуг Шеринге шериг албаны эрттирип турда, Түлүш Кечил-оолду Тамбовтун аъттыг шериг командирлери белеткээр школазынче өөредип чорудупкан. 1938 чылда школаны чеднишкенин дооскаш, Тыва-зынче эл чанып келген.

Дайынче аътанырының бетинде Кечил-оолдун хамаарышкан ажылынга негелделин, ооң дайынчы болгаш амы-хууда бот-идекейин өөренип көргөш, 1942 чылда Кызыл Шеригниң С.М. Буденный аттыг Кызыл туктуг командирлериниң аъттыг шеригниң дэди курстарынче өөредип чоруткан. Өөредилге бөлүүнүн удуртукчузунун бижээн үнелинде мындыг одуруглар бар: «Шыдамыккай, бот-идекейлиг, сагылга-чурумнуг, кончук ажылгыр, эш-өөрүңгө хүндүткелдиг, өөредилгеге сундулуг болгаш чүткүлдүг. Ортумак болгаш үстүкү курстарның программанын кылдыр шынгаздып алган. Штаб начальниги болгаш полк командири эрге-дужаалга

ажыглап болур.»

1943 чылдың сентябрь 1-де Түлүш Кечил-оол тыва эки турачы эскадроннун командири кылдыр дайынче аъттаныпкан. Дайзынга удур тулчуушкуннар изиг-изиг чоруп турган.

Ровно хоорайны хостаар дээш эки турачы эскадроннун кирген каттыжышкынының бүгү дайынчылары дайзынга удур тулчуушкуннарга орук-чирик чок, малгаш-суглуг, шыргай арга-арыгыг черлер, агаарның хат-чаыс, шуурганныг бергелеринге-даа торулбайн бурунгаарлап, 150 километр черни тулчуушкун-биле эрткен.

1944 чылдың февраль 2-де дайзынның шериниң тылындан согуушкун кылгаш, аъттыг шеригниң каттыжышкыны, Тываның эки турачылары Ровно хоорайны хостап алган. Ол тулчуушкунга Тываның эки турачылар эскадрону Ровно хоорайның демир-орук станциязындан дайзыннарны сывырып үндүргөш, ону ээлеп ал, ооң-биле өске кезектерниң бурунгаарлаашкынын бүрүн хандырган.

Кечил-оол Ровно хоорайны хостаарының тулчуушкунунга, ол хоорайның демир-орук станциязын

элепп алырынга онза маадырлыг, шылгараңгай чоруун көргүскени-биле Совет Чазактың дээди шаңналы — Ленин ордени-биле шаңнаткан.

Ооң соонда бооп турган тулчуушкуннарга бодунун команди-лаан дайынчыларын мергежилдиг башкарып, ылаңгыя боду кайгамчыктыг маадырлыг чоруктарны көргүзүп турганы-биле команди-лал черинден Совет Чазактың дээди шаңналы — Совет Эвилелиниң Маадыры деп атты тыпсыр дугайында бижикти кириген турган.

1990 чылдың май 5-те СССР-ниң Президентизи М. С. Горбачев 1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынының маадырлыг киржикчилеринге Совет Эвилелиниң Маадыры атты тыпсыр дугайында Чарлыкка ат салган. Маадырларның даңзызында бистин чаңгыс чер-чурттууус Түлүш Балданович Кечил-оолдун ады база бар. Маадырның адын мөңгөжидери-биле республиканың найысылалының бир улуг кудумчузун ооң ады-биле адаан.

Марионелла СЕДИП-ООЛ.
Тываның күрүне архивиниң специализи.

ЭНЕРЕЛДИГ

Тожу кожууннун Улуг-Даг сумузуңуң девискээринге Казас, Кадыр-Өөс, Үүгү-Хем деп үш хемниң уннары хамааржыр. Ол үш хемниң девискээри улуг сыннарлыг, даскылдарга иви малын кыштады ол-ла хемнерниң баштарында чайлаглар Чаралы Ой, Кызыл-Дыт, Даштыг-Артка ивилерин семиртти азырап чорааннар.

Кадыр-Өөс хемниң ийи бажы: Улуг-Кадыр-Өөс база Биче-Кадыр-Өөс. Олар эгезин серин ооттут тайгалардан алган.

Улуг-Кадыр-Өөстүн бажында чайлагны Кызыл-Дыт дээр. Чүге ынчаар адааныл? Ооң дыттары кызыл боорга, ынчаар адаан.

Кызыл-Дыт чайлаандан көрүп ораарга, Улуг-Тайга 2 км хире черде көстүп чыдар. Улуг-Даг сумузу деп ат оон укталган. Ооң девискээри Улуг-Киж-Хемден эгелээш, Чаваш-Хемге чедир.

Биче-Кадыр-Өөстүн бажында чайлагны Чарагы-Ай дэр. Ай-бес кончук хөй боорга, ынчаар адаан. Бо чайлаглар иви болгаш чылгы малга аажок тааржыр.

1921 чылдың май 9-та Чазылыг деп хемниң кыдыында Кызыл-Хайдыңның пөштерлиг Кара-Дөңгө яды аңчы Хоят Чеченович Актың өг-бүлезинге төрүттүнгөн мен. 9 болгаш 10 харлыымда тыва бижикти Буламбук деп черге өөренип алдым. Ооң соон дарый боо тудуп аңнап турар апардым. Тожу черде

черле ындыг.

1931-1932 чылдар үезин Тожу кожууннун Улуг-Даг сумуңуң Чазылыг деп хемниң башында Ак-Хөлчүк деп черге чайлаагыс көжүп келгеш, күзеглеп орган б 9 ай үези чүве. Буламбук деп чер колхоз тургузар деп чугаа үн келген. Авам дасык даргазы Ку каштаар деп киж-чораан. 3 өг-жүп баткан бис. Нам даргазы арбан даргазының болгаш дас даргазының өглери. Иви малын ты сүрүп алгаш, Хам-Дытчык д бичии хемниң кыдыында хон алдывыс. Аңаа улуг хурал бол деп аалдардан улустар чыгы келгеш, одаглар кылып алган. Хуралды суму даргазы Серенб деп киж-эрттирген. Ол мо бижикке өөренип чораан. Кы бүрүзү колхоз дугайында сонугап чугаалажып турганнар. Ол үе бир дугаар инек көргөш, ды корткан бис. Эжим уруг кортка ыглап бадырыпкан. Инектер кулаа дыка улуг, калбак, кудузун, мыйызы чоон болган.

(Тончүзү. Эгези № 43 «Шында»).

ХОСТАЛГАНЫ

Немецтерге дорамчыладып, базындырып, эттедип, сокуруп, аар-берге ажыл кылып, амы-тын борастан турда, каш ай үе эрте берген.

Бир-ле хүн улуг хат-шуурган келген дег дааш-шимээн, күштүг динмирээшкн дыңналган. Немецтер машиналарга дүвү-далаш олургулапкаш, туттурганнарже-даа кичээңгей салбайн суурдан чоруп эгелээнер. Удаваанда совет шериглер суурга көстүп келгеннер. Олар аңаа хонук хире доктааганнар. Соктай аас-кежи бооп, бир кара сөөк солдатка ужуражы берген. Чугаалажып хөөрөшкеннер. Кыргыс сөөк эр болган. Соктай немецтерге туттургаш, бо суурга лагерьге турганын кыргыс таныжы Чингизке төөгүп берген. Чингиз эжин дыңнап-дыңнап алгаш, оон мынча деп сүмелзэн: «Сен, Соктай, бо төөгүңнү кымга-даа чугаалава. Туттурган дайынчыларны өскерликчилер кылдыр санап турар. Сени база санай берзе канчаар сен?».

Чингиз удавас чедип кээрин аазааш, суурже чорупкан, оон келзе-ле, эргижирей-даа берген болза, солдат хеп эккелген. Ол идик-хепти кедириптерге, Соктай езулуг совет солдат аларган.

«Эр хей, Соктай! Че, дайылдажып чоруулу! Мээң соомдан халып ор» — дээш, Чингиз хөй шериглер доктааган черге басыпкан.

Соктайга база катап дайынчы орук эгелзэн. База-ла аар-берге тулчуушкуннар. База-ла өлүм-чидим, хан. База-ла уе-човуур, ысы. Ооң чаңгыс өөрүшкүзү — кыргыз эжи Чингиз. Олар черле чарылбааннар. Кадыг-дошкун тулчуушкун соонда, бот-бодун ыяп-ла тыпчып алып турганнар.

Хүн келген тудум-на, совет шериглер барыын чүкче бурунгаарлап бар чорааннар. Бир-ле хүн аажок өөрүнчүг медээ келген: совет шериглер Польшаның кызыгаарын эрткеш, Германияның девискээринче кирипкенер деп. Ол медээ дайынчы бүрүзүн хей-аът

кирипкен. Соктай биле Чингизтиң дайылдажып чораан кезээ, өске кезектер-биле бир дөмей, Берлинге чедер дээш бурунгаарлап-ла орган. Берлинге чоокшулап чорда, дайын доозулган. Соктай биле Чингизтиң өөрүшкүзү кызыгаар чок болган. Эжишклер буступ-үрелген, өрттенип-хуюкталган Берлинге үгер-боолар атпайн, танкылар маңнавайн, самолеттар ушпайн, бомбалар чазылбайн турар үеде четкенер. Миллион-миллион кижилерниң чырык делегейге тайбың чурттаар күзелиниң боттанганы ол болган.

ЧАНЫП КЕЛГЕНИ

Элзэн үе эртип чорда, совет шериглерни чуртунче эшелон-эшелону-биле чорудуп эгелзэн. Соктай база оларның аразында.

Кыргыс эжи Чингизти командьылал чери Берлинге арттырып каан. Байырлажып тургаш, ийи эжишкн кайызы-даа карактарының чажын тудуп шыдаваан. Кезээ мөңгөде байырлажып турганын хөөкүй солдаттар ынчан кайын билген, кайын бодаан деп. Оюн Соктайның эрес-дидим чоруун төрзэн чурту «Ада-чурттуң дайыны» орденниң ийиги чергеи база «Эрес-дидим чоруу дээш» деп медаль-биле үнелзэн. Москвага келгеш Соктай кайнаар-даа баар, чүнү-даа кылыр аайын тыппаан. Ол кады келген командиринден черле чарылбаан. Командир Соктайны баштай бир-ле шериг кеззэнге аппарып каан. Каш хонук эртип турда, демги командир Соктайны эдертип алгаш, бир улуг ниити чуртталга бажыңыга эккеп чытыргаш чугаалаан: «Ам маңаа чурттаар сен. Чүнү кылырыңны даарта командирин сөңз тайыл-бырлап бээр» — дээш байырлаш-каш, чорупкан. Кайда ажылдап турарын Соктай чоорту билип алган — чепсек бүдүрер шериг заводунда болган. Мергежил бар эвес, снарядтар дажып чыыр ажылга-ла өй болган. Аңаа бир чыл хире ажылдаан. Эш-өөрлүг, таныш-көрүштүг-даа аларган. Эң чоок эжи Андрей дээр эр турган. Бир-ле катап Андрей маңнап

БЕРЛИН ЧЕТКЕН

келгеш: «Соктай, сөңз дендии ажыктыг медээ эккелдим. Москва-да Тываның төлээ чери бар чүведир. Адреси бо».

Бир хүн Соктай шөлзэ айтырып алгаш, төлээ черин дилеп чорупкан. Барык чартык хүн чоруп тургаш, төлээ черин тып алган. Улуг өрзэлге кирип кээрге, стол артындан аныяк, узун дарга тура халааш, Соктайның чанынга маңап келгеш: «Кайыын келдиңер?» — деп айтырган. Тыва чугаа дыңнааш, Соктай ыглап бадырыпкан.

Каш хонганда төлээ чериниң бир ажылдакчызы Соктайны «Москва — Абакан» деп бижиктиг вагонга олуртупкан.

... Кызылга келгеш, Соктай Мунзук артисти сактып келген. Кайызы-даа Межегей чурттуг-ла болгай. Эрткен-дүшкен улустан айтырып чорааш, Мунзуктарның бажыңын тып алган.

— Ок көдек, сен, сен бе, сен, сен бе даадым. Кай, Соктай сен бе? Азы кым сен? — деп, артист белиңнеп пат болган.

— Сен бистинге каш хонук дыштанып ал. Мен Межегейже сөгледиңтеин, аът-хөлдүг келгеш, сени ап алзыннар деп Мунзук артист чугаалап турда-ла, Соктай Улуг-Хемни куду чадаг базып бадыпкан. Элегес хемниң уну-биле кылаштап чоктап орда, соондан аъттыг киж-шаап келгеш, арны тос дег агара бергеш, чаңгыс сөс-даа бук дивейн, ыңай болган. Оон чүү болганын үстүндө бижзэн бис.

Соктай өг-бүлезинге далаш чок, аалдарга ийи-үш хонуп чорааш келген. Ынчанмайн канчаар, уругдарыг коргуп сүрээдей берип болгай. Ынчал чорааш, биезги-ле чайлаа Межегейниң Сарыг-Булуңда өөңгө чедип кээрге, бичии уруглары ачазын танывас болган. «Өске ашак» дээш ачазының чанынче чагдавас болганнар. Чүгле Күрүмаа хөөкүй «ок көдек, ок көдек даадым» деп белиңневишаан, откөзүн чүшкүрүп, паш-савазында

барган.

Дайынга кады чораан эштери Соктайның чанып келгенин дыңнааш, Чассыгбай Оюннун оолдары баштадыр база ол чоок-кавының малчыннары Бегзи Оюн, Пичи-оол Куулар болгаш дөргүл-төрелдери Соктай Мумбаровичиниң аалынга чыгып келгеш, ооң солун чугаазын дыңнап, мага хандыр хөөрөшкеннер-даа.

ТАЙБЫН АЖЫЛ-ИЖИ

Оюн Соктай аалынга келгеш, өске эки турачы эш-өөрү ышкаш, тайбын ажыл-ишче бажы-биле

Кайда амдангыг, чымчак, чулук оът барыл, инектерни ынаар каарга, оларның сүдү элбек бол «Инектин сүдү — дылында» д чүве ол. Кадыг, кургаг, сүүзүн ооттут черлерге кадарарга, инектерниң сүдү эвээш болур. Ону дарчы киж-ыяк билер ужурл Соктай шак ындыг кадарчы раан. Оон ыңай мындыг: сүт вүдээрге, саанчыларның ак төлевири көдүрлүр, сүт эвээжге, оларның акша төлевири кулаар болгай. Мынчап кээрге, дарчы кижиниң билдиги ажылдан чеже кижиниң амыдырал-чу

Кызыл-Уруг Соктаевна Оюн өөнүң ээзи Комбужап Чорбаевич Оюн уругларының, уйнуктарының аразында.

шымнып кире берген. Баштай ол Шанган фермазының инзэн кадарып эгелзэн. Өөнүң ээзи Күрүмаа база-ла ол фермага саанчылап кирипкен. Ферма инзэ кадарып чораан чылдарында Соктай чаңгыс-даа баш инек, казыра, молдурга чидирип көрбзэн. Эки чүве — ол үеде мал оорлаар чорук барык чок турган.

Саар инек кадарары дээрге эң харысалгалыг ажыл. Эң кол чүве одар-белчири эки билири болур.

талгазы хамаарылгалыг болу дур? Инектерни өй-шаанда сүттары, кукурладыры, кажалаар саары — бо бүгү инектин хөй с бээринге дорт салдарлыг. Ону Соктай кымдан-даа артык билчораан. Соктайның Шанган фермазынга 18 чыл кадарчылааны арга-дуржулгалыын херечили турганы ол. Ооң карак кызыл, гаг-шылаг дивейн ажылдап чораа ажылы дээш, топтуг-томаанның мзү-шынары дээш ферманың саа

Буламбукка 14 инекти Тоора-Хемден эккелген. Чадыр өглер тургузуп каан. Ол өглерни шаңда-биле шып каан. Шаңда дээрге дыт чыгыш азы чөвүрээзи-дир ийин, ооң-биле чадырын шып турган. Инектерниң кажазын база туткаш, сизинин кескеш, бөлөкпө каан боор чүве. Ам кан-чаар, бир өгге кирип, барбалары-нысты чыып салып алдывыс. Тайга-дан баткан иви саап чораан кадай-лар инектен коргар, ону саап бөлөкпө турган. Тоора-Хемден инек саап билер, торгу тонну, узун Сар-ык деп кысты чалап эккелген. Ол инекти канчаар саарын айтып берип турган. Сүт долгаар машина база эккелген. Ону долгап билер инекти база чок.

Хөл кыдында Борбак-Арыгга тургузуп бажыңы деп бичежек инек кажазы дег, шалазы чок бажың, ооң чанынга чем хайындырар чадыр өг туткан. Ол бажыңга тай-гадан иви мал азырап чурттап чо-раан араттарның уругларын чыг-таш, өөредир дээн. Мен эжим уруг-биле база өөренир дээш чедип келген бис.

Уругларны өөредири-биле Кал-дан деп башкы 11 ай үезинде чедип келген. Ол Улуг-Хем кожуунунун Булун-Терек сумуздан келгенин уруг улус чугаалажып турган. Авам мени өөренин дээш эжим уруг-биле ол чер бажыңга чедирип

эккээрге, кончук бедик дурт-сын-ныг башкы олур.

Башкы үжүктөргө айтып өөре-дип-ле эгелзэн. Ам чөмөннөр силер дээш, чанында өгге эдертип чеди-ре берди. Соктаан далганы аякка каап бергеш, кырынга 2 борбак кадыг чигир каап берди. Ол-ла өгге уругларны удудуп турган. Улуг оолдар, кыстар-даа бар. Чапсар үезинде «тарбаган» деп оюн ойна-дыр. Тарбаган деп чүл база билбес бис. Ол өргөдөн улуг аң дээрге база билбес бис. Өргө Тожуда чок. Ынчаарга хөөрүккө дөмөйлээрге, ынчан чүгле билип алган бис.

1933 чылда хуу бажыңнар тудуп эгелзэн. Суму бажыңы база тут-кан. Аңаа өөренип эгелзэн бис. Кончук деп башкы өөредип эгел-зэн. Ол үеде кыдырааш чок, улуг, калбак саазыңнар үлөп бээр. Мээң бижзэн саазыңымны өске уруг-ларга көргүзүп, мынчаар чараш-тыр бижири деп, башкы мени мактаар чүве. Үжүк-бижикке өөре-нип алгаш, аалдарны, чайлагларны эргип, үжүк-бижикти өөредир башкы апарган мен. 18 хар чедө бергеш, кожуунумга партия төөгү-зүнүң дугайында улуг кылын номну өөредип турдум.

1938 чыл. Тожуда кижилер бүрүзү аңчы дээрге чазыг чок. Мен ачам-ның угбазының уруу Долгай-биле эки өлүк дужааганывыс дээш шаң-наттывыс. Меңээ — карабин, Дол-

гайга тозовка берген чүве. 1939 чыл. Ол чылын чырыдышкын баш-кылап эгелзеш, ТАР-ның Хүндүлүг бижири-биле база шаңнаткан мен. Сумудан 10 аныяк кижини Хараал алдын уургайыңга ажилдаары-биле чоруткан.

1941-42 чыл. Дайын үези. Кан-дыг-даа техника чок, хол-биле, бут-биле сүзүп тургаш, сай-элезини шүүрөп, алдын тывар. Ажыл че-же-даа берге болза, немец-фа-шистерни тиилээр деп күштүг суртаал ажылы эки чоруп турган. Аныяк назы чүнү-даа бергезинмес. Кежээ дең чырыыңга кызыл-булуңга ойнап-хөгөп, танчылап турган бис. Ол ажилдап тургаш, өөм ээзи болур 21 харлыг партия эге организацияыңга ажилдап тур-ган оол-биле таныжып алган мен. Мээң кады төрзөн чаңгыс акым Сарыг Деверек уургайың проф-эвилел даргазыңга 11 чыл дургу-зунда ажилдады. Ооң соонда херэзженнер аразыңга ажил чорудары-биле мени депшиткеш, Кызыл хоорайга өөренири-биле чоруткан. Машина деп чүвени Туранга чедип келгеш көрдүм. Калбак, дөрбелчин ыяш хевирлиг кылдыр сактып алган мен. Кы-зылга келиривиске өөренип келген аныяктарга каттышкан школаның бир өрзэлин хостал, аңаа өөредип эгеледи. Документилеримни Дол-чанмаа дарганың өрзэлинге шыгжааш, чанарыңда ап алыр деп кагды. Чазак ордузу деп 3 каыт

бажыңга чурттап турдувус. Оон өске каыт бажың чок үе. Өөренир дээш үнерге, 2 боолуг кижилер экикте таңныылдап турар боор чүве. Эрттирилге көргүскөш, кирер. Кызыл хоорайда тараан ыяш чок. Тарыыр дээн ыяштарны шарааш, бөөдейлеп каан турарын сактып турар мен. Оон ыңай ийи каыт сарыг бажың бар чүве. Бир дарга бир шак болгаш чугааланып башкылап кээр, оон өске дарга база келгеш, ол хире болур, ам бодап турарга, лекциялар дыңнап турганывыс ол. Өөредилге төнерге, аал-чуртунче чедип ал дээш меңээ акша берген. Тожу чуртумга чедир 6-7 өртээлдерге доктаап чорааш, чанып келдим. Кожуунун херэзженнер кил-дизинге ажилдадыр дээш өөре-дип турган болган. Ында мээң эжим уруг ажилдап турар боорга: «Чедип кээр мен, авам-ачам сутта баргаш келин» — дээш чоруткаш, чаш ажы-төлдүг болу бергеш, олчаан барбайн барган мен. Да-йын үезинде, суртаал ажылы чору-дуп, чоок-кавы аалдарга солун та-радып ажилдап турдум. Дузалам-чы идик-хеп, мал-маганы, өлүк-кешти фронтке чорудар дээш чүнү кылбадым дээр. Бодум хуум-дан 22 ивини, бир кончук чөлөр Сөөк-Моюн дээр көк-бора адым-ны бердим. Ырак-чоок тайга сын-нар аразында чурттап турар иви малдап чораан аалдарга чедип, суртаал ажылы чорутпушаан, аал-

дарга мал эмчизи болуп, үнүп ча-дай берген анайларны эптештир үндүрүп каап турдум.

Тожу кожуунун Ий деп хемниң унунда «Май 1» деп колхоз тур-густунган. Колхозка кирип алгаш, авам-ачам суг-биле кады колхозтун иви малын хүлээп алгаш, иви када-рып эгеледивис. 1969 чылда чүс тө-рүүр ивиден 100 анайларны камга-лап алгаш, шаңналга четкен бис. 400-500 баш ивилерни колхозка боттарывыс сүрүп чедиргеш, аңчы-ларны тайгага чедирип турган бис. Шак-ла ынчаар 25 чыл дургузунда иви ажылыңга ажилдадым. Май 1 колхозка Монгалыи, Кунчун, Каа-дыр-оол, Серен-оол болгаш өске-даа даргалар солчуп ажилдады. Ырак тайга-сынга кадарчылап, чурттаар оран-сава-даа дугайында бодабайн, эки, кызып ажилдап чор-дувус. Ам кырый бергеш, бажың-балгат албаанымга хомуудаар-дыр мен. Ажы-төлүвүс школаның ин-тернадынга өзүп келди. 8 ажы-төл-дү божаш, 5 өскүс уругларны өс-түржүп кагдым. Олар боттары кырган-ада-иелер апарган, хүндү-лүг дыштанылгада.

Ал-бодум 1921 чылда май 9-та бодараан кижилер мен. 89 хар-лаар мен. Алыс бодум чиик, ам-даа уруг-дарыымга арга-сүмени кадып олурар мен. Тиилелениң хүнү — мээң каш дакпыр байыр-лалым.

Тинаида МОНГУШ.

Тожу кожуун.

ТЫВА ЭКИ ТУРАЧЫ

чылары, хөй чылда ол коллективти билдирип башкарып чораан брига-дир Чамзырын Куулар, эш-өөрү ону аажок хүндүлээр, аңаа чор-гаарлары чорааннар.

Сөөлүндө баргаш, Соктай биле Күрүмаа төрүүр кодан хөй хүлээп алгаш, «Коммунизмниң херели» колхозка, сөөлүндө совхозка, пен-сияже үнгүжеге чедир кадарчы-лааннар. Кадарчылап чораан хөй чылдарының иштинде Соктай биле Күрүмааның ажылын кым-даа чаң-гыс-даа катап багай деп көрбзэн. Ак сеткилдиг, үрө-түннелдиг күш-ажылы дээш Соктай Мумбарович «Шылгараңгай күш-ажылы дээш», «Күш-ажылдың хоочуну» медаль-дар-биле шаңнаткан, Күрүмаа Ба-дановна хөй-хөй хүндүлөп бижи-ктер-биле шаңнадып чораан.

Ада-чуртун Улуг дайынының кижикизи, Берлин чедир дайыл-дашкан тыва эки турачы, күш-ажылдың хоочуну, төрзөн чурту-нун патриод Оюн Соктай Мумбар-овичини чаңгыс чер-чурттулары — кочетовчулар утпааннар. Ооң адын мөңгөйдүп, Кочетов ортумак школазын Оюн Соктай Мумбар-овичиниң ады-биле адааннар. Чаң-гыс чер-чурттууна хүндүткелиниң көскү херечизи ол бооп турар.

САЛГАКЧЫЛАРЫ

Соктай Оюн 1930 чылда Оюн Күрүмаа Бадановна-биле өг-бүлө туткан. Олар — сес уруг-дарыгны өстүрүп, өөредип, ажил-ишке сал-ым-чаянныг кылдыр дадытыр-ган ада-ие. Кайгал-ханмас магальг бо уениң аныяк-өскенинге үлөгер-чөөк болгу дег чүүл болза, олар-ның уругларының ажы-төлү база уйнуктарының саны каттышкаш, бо хүннерде 200 четкен. Дайынчы Соктай Оюнунун салгакчылары ам-даа уламчылап, чылдан чылче улам-на көвүдөп, өзүп ораарыңга канчал чоргаарланмас боор. Эр хейлер, соктайжылар, күрүмаажы-лар! деп мактаардан башка

чугаалаар сөстөр тывылбас-тыр.

Оларның улуг уруу Екатерина Соктаевна Кочетов суурда кол-хозка, оон совхозке малчыннап

аразында башкылар, эмчилер, тудугчулар, сайгарлыкчылар, эко-номистер, чолаачылар болгаш янзы-бүрү өөредилге черинде

Кызыл-Уруг Соктаевнаның ийги уруу Чодураа Комбужаповна — Кызыл хоорайда сайгарлыкчы. Интернационалчы өг-бүлө. Джагония Галактион, дээди эртемниг тудуг инженер, уруглары-биле.

ажылдап келген. Ол — чеди кыстың бир оолдун авазы, 24 ажы-төлдүн, 5 уйнуктарың хүндүлүг кырган-авазы. Ийи дугаар уруу Алек-сандра Оюн — беш кыстың, 3 оолдун авазы, 26 уйнуктарың кырган-авазы. Уругларның үшкүзү Көк-оол Оюн — 5 ажы-төлдүн ачазыңдан аңгыда, 7 чаштарның кырган-авазы, 2 уйнуктарың. Арат ажил-агылыг Кызыл-Уругну чы-рыткаш, Соктай Мумбаровичиниң уруг-дарыын дөгөргезин төөгүлөп биживес деп бодадывыс. Олар шупту хөй ажы-төлдүг, колхоз, совхоз хөгжүлдөзүңгө үлүг-хуузу кирип чораан шаңнал-макталдыг мурнакчылар, ам-даа күш-ажылын салбайн уламчылап чоруурлар. Соктайның уругларының уругла-рын, уйнуктарын сайгарып көөр чүве болза, мырыңай кайгамчык ажилгыр, шуптузу янзы-бүрү ажилда хаара туттунган, анаа оар кижилер чок улус болду. Оларның

өөренип турарлар дээш, кымнар-ны чок дээр боор.

Соктай Оюнунун Тиилелгези ол-дур. Дайыңга тиилзеш, күш-ажылга тиилзеш, арат чонунга, ажы-төл-лүңгө чурттаарыңга, амыдыраа-рыңга каалама орукту ажыдып берген. «Боду өлзе-даа, ады ал-даржып чоруур» (ады өлбзэн) — деп чиге сөглзэн үлөгер домак.

Кызыл-Уруг Соктаевна 1940 чылда ада-иезинин дөрткү уруу бооп төрттүнгөн. Ачазы фронт-ке чоруп турда, оон хары чаа ийи ажып турган. Кызыл-Уруг Кочетов чеди чыл школазын эгелеп Шанган фермазыңга саанчылай берген. Кылган чаңгыс ажылы ол. 1991 чыл-да пенсияже үнгүжеге чедир ажилдаан. 35 чыл дургузунда саанчылаан. Оон күш-ажыл депте-ринде чаңгыс демдеглел бар: «Коммунизмниң херели» колхоз-тун саанчызы деп бижип каан ол-

ла. Мону маадырлыг күш-ажыл дивес болза, чүнү ынча дээрл? Пенсиялап үне бергеш безин Кы-зыл-Уруг Соктаевна бызаалар азы-рап ажилдап турган болду. «Бөгүн совхоз турган болза, ам-даа ажил-даар ийик мен» дээнин дыңнааш, бо-даа мээзинге чедир «трудо-голик» кижилер деп түңнелге келдивис.

Кызыл-Уруг Соктаевнаның өөнүн ээзи Оюн Комбужап Чор-баевич 1935 чылда төрттүнгөн. 1958 чылда шериг албаныңдан ха-лажып келгеш-ле, «Коммунизмниң херели» колхозка, сөөлүндө сов-хозка трактористеп, комбайнерлап ажилдап чораан. Күскү дүжүт ажаалдазының үезинде Комбужап Чорбаевич ийи комбайнга ажил-даар турган кижилер. Бирээзи-биле тавычалыг кестирер, өскези-биле кургай берген тавычаларны бө-лүп бастыраар. Оон ажилгырын кым-даа кайгал ханмаан дээр. Сөө-лүндө баргаш, Комбужап Чорбае-вич Оңгар-Хову бригаданың бри-гадирлеп пат болган кижилер. Оң-гар-Ховунун кончук тарааланың, аңаа Ойдупааның хөй чылдарда бригадирлеп чораанын билер бис. Комбужап Ойдупааның соонда бригадирлеп турган болду.

Комбужап Чорбаевич бүгү на-зынында көдзө ажил-агыга ажил-дап келген. Оон-биле хини тудуш кижилер. Амгы үеде көдзө ажил-агының буурап дүшкенинге кон-чук хомуудаар кижилер болду. Комбу-жап Чорбаевичиниң көдзө ажил-агыга ак-сеткилдиг, үрө-түннелдиг ажылын «Кур болгаш куруккан черлерни шигээткени дээш», «Шылгараңгай күш-ажылы дээш» деп медальдар-биле эрге-чагырга черлери демдеглзэннер. Комбу-жап Чорбаевич ВДНХ-ның (улус ажил-агының чедиишкенинниң делгелгези) хүлөр болгаш мөңгүн медальдарыңга төлөтпиг болган.

Комбужап Чорбаевич биле Кызыл-Уруг Соктаевна — 12 уруг-

дарыгның ада-иези. Олар 1958 чылда өглөнгөннөр. 50 чыл ажыр кады чурттап келген. Бот-бодун чаңгыс көрүштөн (чүгле сөстен звес) билчир. Алдын кудазын уруг-дары, төрөл чону-биле демдег-лзэн. Кызыл-Уруг Соктаевна — маадыр ие. Ынчанмай канчаар: ынча хөй ажы-төлдү төрээш, азырап каан кижилер. Маадыр ие дээрге езулуг маадыр ол-дур ийин. Бистиң бодалывыс ындыг.

Оларның уругларының сези — ажилчы, дөртү — албан-хаакчыт. Уругларының уруглары, уйнуктары он алды. Олар ам арат ажил-агы-же шуут шымнып кирипкен улус болду. Эрги турлаан солааш, мал өстүреринге таарымчалыг болу-рунда аңгыда, тараа тарыырыңга, картошка, ногаа өстүреринге чаяаттыңан, кара сулуг, кадар оъттуг, орук-харылзаазы эпиг Шанган деп черде инек, шээр мал, хаван, дагаа кажааларының тудуун кылып дооскан. Малының саны көзүлдүр-ле өзүп эгелзэн. Ийи аал чурттаар бажыңны туткаш, хеймер оглу Хеймерек-биле демнежи-п алган, арат, тараачын ажилды сайзырадып турарын магадап көрдүвүс. Удавас чүгле Кочетов суурнуң звес, Танды кожуунун мурнакчы араттарының одурунга кирип, азыраан малының саны 500 чедип, ат-сураа алгыг бээр дээр-зинге шуут-ла бузүрээр бис.

Комбужап Чорбаевич биле Кызыл-Уруг Соктаевнаның өг-бү-лөзи — салгал уктаан ажилчың өг-бүлө-дир. Кайы-даа үеде, кандыг-даа ниитилелге ажилчың өг-бүлө-ниң ужу-дузазы, ролю улуг. Кол-хоз, совхоз буурап дүшкен бо үеде көдзө ажил-агыны катап сегидер дээр болза, арат, тараачын ажил-агыларже дүргөн шийтирлиг кирзе эки. Үе чидирип саарзык-талган херээ чок. Комбужап Чор-баевич биле Кызыл-Уруг Сок-таевнаның өг-бүлөзи — көскү үлөгер-чижек бо-дур.

Кара-оол МАСПЫК-ООЛ, Шаңгыр КУУЛАР — күш-ажылдың хоочуннары, Тыва Республиканың алда-ажы-аждары.

ЭКИ ТУРАЧЫНЫҢ СӨӨЛГҮ САКТЫЫШКЫННАРЫ

Тываның эки турачы аъттыг эскадроннуң ийги
взвод командириниң дузалакчызы, старшина
эргелиг, чалыы үезинде акы-дуңма ССРЭ-ни өлүм-
нүг дайындан камгалажып чораан Андрей Нава-
чыганович Сундуйнуң эң сөөлгү сактыышкыннары.

Чаа-Хөл суурнуң кедээзинге
«Ак-Тал» хүрээзинде би-
чизинде өөренип турганын чарт
сактыр. Шажын ады Чамзо. Чаа
тыва үжүк тыптырга, Чамзо чайлаг
школазынга кирген, ол-бо үжүк-би-
жик билир угба-акыларындан кы-
зымаккайы-биле айтыртынып тур-
гаш, номчуп, бижип өөренип
алган.

Кызылдың өрт кезээнге ийи чыл
хире ажылдап чорда, Ада-чуртун
Улуг дайыны эгелээн. Өлүмнүг
дайын-чаага эрес-дидим кириш-
кеш, Чаа-Хөлдүн Карабейде аалын-
га «өлгөн боду» бо чедип кээрге,
ада-иези база улугу карактарынга
бүзүрөвейн барган. Чүге дээрге
дайынчыны «Деражно тулчуушкун-
нунга маадырлыгы-биле өлгөн» деп
бижик-саавыр келгенде, оон ада-
иези, чоок кижилери кажыыдал
езулаалын эрттирип каапкан чүве-
дир. Өлгөн кижилер каттап дирлип
келгени-биле дөмей өөрүшкүнү
бүгү чон үлөшкен.

«Мээң назыным улгаткан, өске
оран чедерин чалбарып, номнанып
чоруур апарган кырган-дыр мен.
Акы-дуңма Украинаның хоорай,
суурларын (Европа күнөөлеринде
база) сыныш чок Кызыл Шериг-би-
ле кады хостагып, чаа-дайынның
өлүмнүг тулчуушкуннарынга 70
тыва эки турачы хайыралдыг амы-
тынындан маадырлыгы-биле чар-
лып, өске нация эш-өөрү-биле кады
хары черлерде хөөржүттүнгүлээн.
Дайзынның октары кээргел билбес,
кымны-даа камнаваас. Мээң өлгө-
нимниң дугайында «кажыыдал
дыңнады» Шагаан-Арыгда В.С.
Кызыл-оол башкының үндезилээни
музейинде кадагалаттыган. Ба-
лыг-бышкын алдан беш солдат
чанып келдивис. Аар балыгланган
тыва эрлер госпитальга үр эмнедип
чыткаш, 1944 чылдың күзүнүнде
Тыва Арат Республика ССР Эвиле-
линге эки тура-биле каттыгы бер-
генинден совет солдаттар болуп,
дайын төңчүзүнге чедир тулчуп,
чамдыктары Европа чурттарын
хосташкан, харын-даа Японияны
Квантун шерин чылча шаварынга
киришкеннер.

Тывадан дайынче чоруткан
хөй нация фронтовиктерге
база эки турачыларга тускай ниити
тураскаал кылдынмаан. Украинада
чараш тураскаалдар, ханада си-
л-бип каан бижимелдер бар боор
чорду. Кызылга кажан-бир шагда
чараш тураскаал кылдынарынга
кижи идегеп болур, а бо кижилер
ону «каа көөр» — деп кырганың 2000
чылдың февраль 23-те чугаазы ол.

2003 чылдың май 7. Улуг Ти-
лелге хүнүнге уткуштур ТР-ниң
Чазак Бажынынга арткан тыва эки
турачылар-биле ужуражыышкынче
чоктаарынга белеткенип турда
А.Сундуйга ужураштым. Ол кезек
хөөреді: «1943 чылдың сентябрь 1-
де 206 эки турачы ынчангы Чазак
Бажынының баарынга митингиге
кириштивис. Тываның кожуун бүрү-
зүндөн келген өлүм-чидимниг дай-
ынче баар дээн оолдар, кыстарын
үдээн езулалга дөргүл-төрөл, ха-
дунма хөйү-биле чыгып келген,
Митингини ТАРН ТК-ның секретары
Базыр-Сат ажиткан соонда,
Тока дарга база сөс ап чагыг-сүме-
зин берди. Митинг соонда эки

турачылар марш кылажы-биле
Улуг-Хемниң кежиг аксынга кел-
дивис. Оркестр уян-чараш үзүктел
чок эдип, бисти үдеп турганын бө-
гүнге чедир утпаан мен. Ол оркестр
Тываның кызыгаары Шивилигни
эрттир үдээн. Хем ол чарыында хөй
машина манал турган. Хөй айыра-
каас чечек барык кижилер бүрүзүнүң
холунда.

206 аъттыг шериг, 11 танкист, үш
ужудукчу Хопуя, Ензак, Хунан-оол
— шупту 220 кижизинде бо хүнде 8
кижи арткан-дыр бис, оларның ара-
зында ийи херээжен эки турачы»
— деп улуг тынып сагынды.

2003 чылдың май 12-де ужу-
ражылгадан келгенде оон чугаазы
мындыг болду: «Тываның Чазакның
Бажынынга каш арткан дайын
киржикчилери ужураштывис, шай-
ладывис. Биске байыр чедирип,
чылыг-чымчак чугааны чорутту.
Арткан сес тыва фронтулардан
чеди кижилер келген болдус, бирээ-
вис аарып чыдар хевирлиг».

2003 чылдың август 6. Эки
турачының бажыңы.

Бодунуң ады-биле адаан кудум-
чунда уруу Чинчи Андреевна
база күдээни Мergen Дозур-оол-
ович-биле кады чурттап олурар.
Кирип мендилешкеш, элээн чугаа-
лашканывис соонда, Чаа-Хөл ко-
жуунундан дайынче чоруткан эки
турачыларны даңзы-биле шүүштүр
көрүп сагынды. «Кожуунун девис-
кээринге төрүттүнгөн, маңаа ажыл-
дап чораан, борта мөчөөн улус-
биле каттап шупту 20 кижилер болгай
бис» — деп сактыр болду. Ам
чааскаан арткан.

Фронтуңун оорден, медаль
болгаш өске-даа шаңнал-
шынзылгаларын сейфтен ужулгаш,
эмгелей аарак сонургадывис.
Орденнер шынзылгалары «Алдан-
Маадыр» музейинде, а оларның
хоолгалары бар болду. Күш-ажыл
дептеринден каш ушта бижилгелер:
1944-46 чыл — иштиги херектер
эргелели. Шивилигге Тываның
кызыгаар төлээзи. 1946-48 ч.ч. —
партия школазынга өөрөнгөн,
диплом № 003407. 1948-50 ч.ч. —
Кызылдың ВКП (б) райкому, аги-
тация, пропаганда килдизиниң эр-
гелекчизи. 1952 ч — Чаа-Хөлдүн пар-
тия райкомунун инструктору, парт-
ком секретары, профком даргазы,
шагдаа төлээзи дээш, хайымныг
болгаш харыскалгалыг ажыл-ишке
бараалгал чораанын херечиледи.

«Ынчан дайынга киржилгевисти
ССРЭ-ниң Дээди командьлал ду-
жаалы-биле соксадыптарга, эш-
өөрүвүс-биле байырлашкаш, чүс
ажыг тыва эки турачылар төрөөн
Тывавысче чаныпкан бис. Ай чы-
гыы чорааш, Улуг-Хемниң паром
аксында, ол чарык баар улуг көвү-
ругге келдивис. «Кижилер» — ки-
зирт, аът бажы — козурт» деп бо-
лур, медээжок хөй чон дайын шө-
лүндөн оолдар-кыстарын, акы-дуң-
мазын уткуп келгени ол. Биче Ху-
рал даргазы Анчымаа баштаан
элээн хөй даргалар улуг өөрүшкү-
биле уткуп, хүлээп алды. Ам бо-
дарага, оон бээр эрээн-шокар хөй
чылдар солчуп эрткен, хөй-ле суг
аккан-дыр» — деп чугаазын
доосту.

2004 чылдың апрель 14. Эки
турачының бажыңы.

А.Н. Сундуй ССРЭ биле Тыва
Би-Хем кожуун кыдыында Шиви-

лиг кызыгаарының улуг төлээзи
турда, Чубин деп оралакчы колдуу
каайлы эрттирилгезин харыылаар,
эрткен-барган чүктөрүни база
өске-даа хыналдаларны чорудар
турган. Мээң мурнумда кызыгаар
төлээзинге Чыдыг-оол деп кижилер,
а Би-Хем кожуунуң иштиги херек-
тер даргазынга О.Доржу турган.
Кызыгаар эрттирилгезиниң хевир-
лери: политиктиг база мал-маган
дээш, аңгы-аңгы. Моортайга безин
эрттирилге бижиктиг болур турду.

Тыва Арат Республика 1944
чылда Россияга эки тура-
биле каттыжар дугайында Декларация-
ның (өргүүделдин) эң сөөлгү
номчулганын дыңнаан база Москва-
же Тываның даргалары — төлээлер
үдөшкен кызыгаар эрттирилгезиниң
төөгүлүг киржикчизи кижилер
болду. Кызыгаар эртер хүн ТАР-
ның нам, чазаан Тока, Чымба баш-
таан үжен хире даргалар, төлээлер
болгаш үдөкчилер кызыгаарга
келген.

Товарищтай хуралды ажиткан,
Лопсан-Ендан ол Декларацияны
номчаан. Чорук-херек чогул бүде-
ринге езулал шайлаашкынны эрт-
тирген. Эът-чем-даа хөй болган.

Чартык ай хире болганда,
Москва чоруткан төлээлер чоруу
бүдүп, менди-чаагай дедир келген.
Тока дарга: «Россияның составында
бактаап кирген республиканы
«Тыва Автономнуг область» деп
хүлээп алган, ол сөстөрүндө чы-
лыың-чылыың» — деп каттап-катап
чугаалады.

Кызыгаар эрттирилгезинге 1945
чылдың мартка чедир ажылдаан
бис. Хуусаа ол хире турган боор,
мен иштиги херектер албанынга
келдим» — деп чугаазын төндүрдү.
Бо ол чугаавыс сөөлгү болганы хо-
муданчыг. Оттуг-чааны, хан-чинни
карак-биле көргөн дайынчы чанып
келгеш, төрөөн черинге барык бе-
жен ажыг чылдар дургузунда мо-
гаг чок күш-ажылы-биле бараан
болган.

1944 чылда дайынчылар чанып
келгеш, өскөн-төрөөн чериниң
тайбың ажыл-ижинче шымныгып
кирген, каш аңгы адырларга (пар-
тия, совет, иштиги херектер орган-
нарынга, профэвилелдерге болгаш
бүдүрүлгө дээш ...) эгээртинмес
ажыл-херекти кылышкан.

Дайынның, күш-ажылдың
хоочуну Андрей Навачы-
ганович Сундуйну 2004 чылдың
июнь 27-де сөөлгү каттап боолар
дааштаашкыны-биле мөңгө өртем-
чейге үдеп каан. Ынчалзажок дай-
ынның хоочуннары утундурбас.
Оларның маадырлыг херээ ажы-
төлдөринге, оларның салгалдары-
га, ха-чонунга сактыышкыннарга
уламчылап арттар. Кол-ла сорулга
— эки турачыларның чырык адын
мөңгөжидип, чурттап чораан бажы-
нынга маны дашта ат-сывын оюп-
сиилбээн тураскаал-самбыра-
ларны ажыдары.

2009 чылдың май 7-де Андрей
Навачыганович Сундуйга, октябрь
13-де Калбак Ховалыг Сегбееви-
чиге маны дашта сиилбээн турас-
каал-самбыраларны хөй-ниити
чыгып, байырлыг байдалга ажыт-
кылаан. Бо чыл эгезинде Сат Дам-
чатович Даваа-Самбуунуң чырык
адынга самбыра ажыдарын огул
Сергей биле кенни Зоя Идамча-
овна баштады планнап турар. Чаа-
Хөл суурнуң кудумчуларында адын
тывыскаан эки турачылар Түлүш
Дойнурович Белек база Түлүш Ши-
рин-оолович Хургулек база бар.

Дегут ДЕМЧИК,
Чаа-Хөл кожуунуң архив
килдизиниң эргелекчизи.

ГВАРДЕЙЖИ СЕНЧЕН-ООЛ

Сенчен-оол Кыргыз Сумбаа огул 1922 чылдың фев-
20-де төрүттүнгөн. Ынчангы Би-Хем кожуунуң
Колдун Кызыл-Чарык деп черге Кыргыз Чанчы, Кы-
Долгаржаа Сумбааларның өг-бүлөзине дун оол
төрүттүнгөн. Ада-иезиниң чанынга 1932 чылга чедир
доругуп, ажил-агыйын кылып өскөн. Тыва би-
тургустунуп кээрге ону шигээдип алгаш, арбаннның иш-
бижик билбес чонну санап, бижип турар кылдыр өөр-
ажылга үлүг-хуузуң кириген.

1936 чылдан эгелеп ачазы-биле
кады чоннуң солун-сеткүүлүн, ча-
гаа-бижиктерин дажып тарадып
турган. Дуңмалары Манзырыкчы,
Александр Чадамбалар акызының
ачызында үжүк-бижикке өөренип,
ада-иезиниң дузалакчылары апар-
ганнар. Алышкылар хүрешкеш,
сумуга, кожуунга шаңналдыг чер-
лерни чаалап ап, мөге Сумбаа-
Кыргыстар оолдары деп адады
берген.

Сенчен-оолдар Ада-чуртун
Улуг дайыны эгелээрге, фронтуга
20 баш бода, 100 баш хой-өшкүнү,
беш аътты, хөй алгы-кешти дуза
кылдыр берген. Фронтуга белек
чыгырынга эки дузалажып ажил-
даан культурмейжи почтачы дээш,
Би-Хем кожуунуң даргазы Кан-
чыыр огул Константин Дилгичек-
тен, Баян-Кол суму даргазы Күчүн
оглу Кыргыз Дуюгбандан хүндүлүг
бижиктерни болгаш өске-даа
шаңналдарны ап келген. ТАР-ның
Биче Хуралының Президиумунун
Даргазы Анчымаа-Токадан алган
хүндүлүг бижик база өртектег шаң-
налдары бар. Би-Хем кожуунуң
шүүгү секретарынга база үре-түң-
недиге ажылдаан. Араттың Рево-
люстуг Шеринге шериг албанын
күүседип тургаш, сержант эргени
дайын чоруурунун бүдүүзүндө
алган. Авазының төрели Кыргыз
Маадыр-оол Хүндүпей огул, ада-
зының төрели Дүдүп Кыргыз Бал-
даң огул чээннерин, уйнуктарын
мөге мергежилге өөрөткени халас
барбаан.

Ынчан бодунуң үежизи мөгелер
Биче-оолак Байкара, Сат Серен-
оол, Сат Шайдуу, Какан-оол олар-
биле Кара-Булуң, Баян-Кол, Улуг-
Хем, Би-Хем ол ынчаар хүрежип
чораанын ол сумуларның нам кож-
комнуң секретарылары чораан
Балдай-оол Байкара, Сыгыр-оол
Монгуш болгаш өскелер-даа дириг

чорааш, аажок хөөрээр чү-
1943 чылдың сентябрь 1-
йыскал Монгуш, Түлүш
оол олар-биле кады 200 ажы-
турачы фронтуге аъттан
Сенчен-оол Кыргыз Долчу-
ларга командьлаткан ийги-
түн дайынчызы болган. Дера-
хосташкан. Ровно хоорай
тулчуушкунга Сенчен-оол
дидим чоруун көргүскени
бирээзи.

Командири Сат Бүрээ-
лыглаттырыптарга, шарып б-
дээрге, шыйбак-тыр дээш
дир ойталаанын Иван Куз-
«Саяндан Ровно чедир» де-
мунда бижээн.

Сурмичи суурже полку
када аткаарлаашкынын кам-
тыва эки турачы 19 гвардей
аразынга Сенчен-оол база
1944 чылдың ийи айның 9-т-
чен-оол Кыргыз Дубно, Дер-
Ровнону хосташкаш, Погор-
дээш тулчуушкунунга маады-
биле мөчөөн. Ол черин ак-
машкы дайынчы маадырлы-
чевээнде орнукуштканын че-
дыңнаан мен.

Сенчен-оол Кыргыз Ада-
тун Улуг дайынының болгаш
публика ордени-биле өлгөн с-
шаңнаткан. Баян-Кол суму
бир кудумчунун Сенчен-оол
гыстың ады-биле 1964 чылда
Кудумчунун чурттакчылары,
төрелдери, оларның ажы-тел-
дырны утпаан, чылдың-на сак-
кын хүнүн эрттирип турар. Су-
школазында фронтучу Се-
оолга тураскааткан булуңу-
рээр. Фронтуңун дугайы-
йылбыр ажылын Терлиг-Хая,
Кол школаларының библи-
карлары чон аразында докт-
чорудуп турар.

Багыт-оол БАЙК

Кызыл хоорай.

19 ГВАРДЕЙЖИЛЕРНИҢ БИРЭЭЗИ

Тырык-оол Кенден огул Түлүш — мээң кады төрөөн
тос кижиниң улуу, 1919 чылда Улуг-Хемниң Эж-
төрүттүнгөн. 1938 чылдан Тываның Араттың Револю-
намының кежигүнү турган. Улуг-Хем кожуунуң
судунуң секретарынга ажылдап тургаш, Ада-чуртун
дайынынче аъттанган. Танкыга удур боолар взво-
ийги салбырының дайынчызы болган. Сурмичи су-
халдаан немец-фашистерниң бурунгаарлаашкы-
доктааткан маадырлыг 19 гвардейжилерниң бирээзи.

Тырык-оол Кенден огул
Түлүштүн маадырлыг чоруун Совет
чазак Алдар ордениниң үшкү
черге-биле демдеглээн, ТАР-
ның чазак «Дайынчы шылгалар
дээш» деп медаль-биле шаңнаан.
Мен ийи харлыымда авам чок
болган, тос харлыг турумда ачам
чок апаарга, акым Тырык-оол
мени Шагаан-Арыг школазынга
бирги класска өөредип кириген.
Акым фронтуге чоруур деп турда,
чаавам сааттыг артып калган, оон
соонда кыс уругну божаан. Чаа-
вам Хөндөргейге чурттап чорааш
чок болган, уруу ам бистиң ара-
выста база чок, аныяанда-ла

«адының бажы хоя берген»
Тырык-оол акым фрон-
чорааш, ээп келбээн. Акы-
дугайында фронтудан ээп к-
өөрлеринден Роза Биче-Кы-
Бегзи-Хуурак Донгактан ды-
бис. Михаил Белекпенович С-
«Эки турачы аъттыг эскадрон-
номунда база бижип турар»
Хемниң Хайыракан суурда а-
ның адын эдилээн кудумчу б-
Акымның чырыткылыг
бистиң чүректеривиске к-
мөңгөде дириг арттар.

Кенден БИЧЕ-О

Кызыл кожуун,
Чаа-Хем суур.

"ШЫННЫН" почтагазынан

Чылдар болгаш кижилер

100 ХАРЛААН ХООЧУНУВУС

Бо апрель айда караа көрбестер ниитилелиниң — 85, эргелелдин 50 база бүдүрүлгениң 40 чылы ою болур. Эге организацияның үндезилекчизи, дайынның киржикчизи Александр Иванович Бондарев — апрель 3-те мугур чүс харның бединче үнгеннерниң бирээзи.

Ховар узун назылыг кыргач ортумак, шилгедек дурт-кыны, кончук бөдүүн сеткилдиг, улуг деп, бичини бичи деп келер билер, ажык сеткилдиг, кезезде каттырып чоруур кайылыг, боду кончук арыг-силиг кайылыг. Ол хире узун назынынга кайылыг, садыглап, среда кайылыг «читкадан» чыда калбас кайылыг бирээзи. Ол дээрже кайылыг аңгы-аңгы социал албан кайылыг ажылдакчыларының кайылыг-биле янзы-бүрү кайылыг эртирер хүн-дүр.

Александр Иванович ном ном-тор, телевизор көөрүнге кончук кайылыг. Библиотекада бар ном-тор хой кезин номчул каап-тарның бирээзи дизимзе, хөө-

редиг болу бербес боор. Алыс боду кара ажылга дадыккан болгаш ындыг боор, дачазында кандыг-кандыг каттар тараанын, картошка-нын дүжүдүн чечени ажаал турга-нын улуг өөрүшкү-биле сактып чу-гаалаар. Александр Ивановичиниң кижилерге хорадап, улуг аас эдип, алгырып олурганын кажан-даа көр-бээн мен. Бүдүжүнден сергек-омак болганындан ындыг бе, ажыл дуга-йында сөс оон аксындан дүшпес кижилер. Чангыс чижектен кирип ко-рей. Амгы үеде ол Чүлдүм кудум-чунда тос каът бажының алдыгы каътында уруу Тамара-биле чурттап олурар. Оозунуң ажылы дыка чай чок, колдунда-ла сургакчылаар. Чеже-даа каът бажында чурттап олурар болза, ол балконунда ногаа

аймаан, янзы-бүрү чараш, чүзүн-бүрү чечектерни тарып турарын ки-жи магадап ханмас. Кажан дүжүт ажааттыг соонда, уруу дузап билер.

«Эки кижиниң эки хой, эки аът-тын ээзи хой» деп үлегер домакта утка-ла бар, маңа хүндүлүг хөөчү-нуvus чүлдеш.

Бир-ле катап узун назының ча-жыды чүдөл деп айтырган мен. «Кезезде хөгүлүг-баштак, ак сеткил-диг, арага ишпес, таакпы тыртпас, аажы-чаңын туттунуп билер, чазык каттырып чоруур кижилер узун назы-лыг боор чор» — деп чугаалаар кижилер. Ынчангаш хүндүлээрим Александр Иванович Бондаревке Тиилелгениң 65 чылы-биле каң дег кадыкшылы, ак-көк дээрни, аяс хүнү, ам-даа узун назылаарын күзедим.

Ирина БЮРБЮ,
караа көрбестер ниитилели-
ниң даргазы.

Чылыг сөстөр

ЭМЧИЛЕРИВИСКЕ ЧЕТТИРДИВИС

Бистиң участогувустун терапевт эмчизи Галина Владимировна Аранчалдың база оон дузалакчызы, эмчи сестразы Светлана Саттың дугайында бижикседивис.

Эмчистин хүлээп алышык-кажан-даа баарымыска ында аргаш човаашкын, арыг-силиг, са-дыг-чурум бүргээн турары онза-ай. Бир дугаарында-ла эвилең-дек мендилешкеш, чалааш, кан-дыг «хомудалдарлыг» келгенин ачуургал-ла эгелээр улус. Чүге-де Галина Владимировна — эм-чилге шугумунга ажылдааш, 40

чылдың нүүрүн көре берген улуг арга-дуржулгалыг эмчи. А оон сестразы база 28 чыл дургузунда ынак ажылында ажылдап чоруур.

Эң-не таарзынар чүүлүс — бистиң эмчилеривис кажанда-даа баарга, ажылдаар кабинеттеринде аарыг кижилерин хүлээп ал олурар. Чамдык эмчилерге кирерге, барык хүн чарты эрте бээр боор чүве, а

даштын манап олурар кижилерге халалы мырыңай аттыг. Ынчангаш Улуг Тиилелгениң бүдүүзүнде бисти дээш сагыш човаан, амыр эвес, харысалгалыг ажылдыг эмчиле-ривиске чүгле экин күзедивис. Өг-бүлелерни аас-кежик бүргезин!

Праскофья Петрова, Па-вел Шведов болгаш өске-даа Ада-чурттуң Улуг дайынының хөөчүннэри болгаш инвалид-тери.

Кызыл хоорай.

«ҮЛЕГЕР ДОМАКТА НҮГҮЛ ЧОК»

Кайы-даа чон шаг-төөгүдөн амыдыралчы арга-сүмелерни бот-тарының ажыл-ижи-биле амыды-ралыга үлегерлеп, өзүп оорар салгалдың кижизидилгезинге бот-тандырып, сагылгалыг чаагай ча-чалдарын ажы-төлүңгө өөредип, угадып чораан. «Чалыны чагыыр, чыстыгы эдер», «Ава — ажы-төлүн сактыр, ада — ажыл-ижин сактыр» дээн үлегер домктарның таварылганы таварылга эвес.

Өзүп оорар кижилер долгандыр турар амыдыралдан эки, бакты билер, бодунуң хууда амыдыра-лыга ажылдап хевирлеттинери чаргыш чок. Экини эдерген, бот-тогунмай, боданныгылыг, са-гызыныг чоруур аныяк кижилер амыдыралдың куду деңгелинге батпаан болур. «Сүме тоовас чүдээр. Боданганы ботка херек». Оон назынының ортузу четкен-даа бол, «чаш» төл бооп арткан, ни-иитилге дузалыг үүле-херек кыл-баан улус бары хомуданчыг. Ча-мыл-сагылгага чажындан чаңчы-ларга, сарыылдыг кижилер үнеринге чон бүүрээр.

Өг-бүлөгө эп-чөптү магадылап, ада-ие аразында боттары хүндүнү сагып билери чугула. Чеже-даа мерген угаадыларны ада-ие чугалап тура, суглук чокка бакта-жыры эки чүвээ чедирбезин билер болгай бис. «Бактажыры — ба-чытты».

Эң-не айыылдыг кижилер нүгүлчү,

мегелээр кижилер ол деп, чон чугаа-лажыр. Бүдүжү оожум, «чыткан хой тургуспас», «артык сөске аксы тыртым» оол кижини оон кадайы башкарып чагырар. Ындыг кижилер халазырап хагдынып, «караа кы-лаңнаар» деп, чон чугаалажыр. «Кадыг сөстен харлыгар», мындыг байдалындан ол бодунуң төрелин-ден ырап, оларга шугулдаар болу бээр чажыт эвес. Дең эвес тер-гиделдин ужундан өг-бүлөгө чаң-гыс талалаашкынныг бактажылгага ажы-төл адазын азы иезин тоовас, ылгалга чаңчыгары айыылдыг чүве ол бооп турар. Ындыг өг-бүледен улуг хөөн-туралыг ажы-төл үнүп болур.

«Аяк алазы аар», «Кем чокту кээрээр», «Хемирп херберлеве» дээн кичээндирилгил үлегерлер эвээш эвес. Чижээ, чыдар ытка өске ыт дегбес болгай. Ыт кем чокту хер-бес ышкыжыл. А кижилер, канчап-ла ийик, адыгузундан дора болу бээр-дир. «Шошчу човулаңга бек-теттирер» деп сагындырылгы үле-гер бооп турар эвесле. «Аар аас айыылдыг», «Бакка бак улажыр», «Кым хат үндүрүп турары, ол боду шуурганга таваржыр», «Чагырар дээш чарык деспээ катап кирген» — бо үлегер домктарны аажок ханы уткалыг-дыр деп көөр мен.

Мээң авам чүве-ле болза кон-чуттунуп, копартынмас кижилер. Ава-выс чавыс үн-биле бистерге чугаа-лаар. Оон чугаазы чавыс болган

тудум, шимээнивис чавырлып, ки-чээңгейлиг дыңнай бээр ийик бис. Авам чаптаан, чагаан, көгүткен, мактаан ышкыш угаадыларлыг кижилер.

Ачаңдан айтыраалы аа, ол ар-газын тыптар деп ачавыстың туру-жун быжыглап, өрү көдүрер кижилер ийин. Ада кижини хүндүлөп, адын бедидер чорааны ол. Ававыс, ача-выс кижизидилгеге демниг чораан ийин. Мынчалза кандыгыл деп ки-жиге удур айтырыг салып, бодан-дырар улус.

«Хоп-мегениң дөзү ирик», «Эп-чөп кедилгил» деп бисти чагып чордулар. Оларның алды оглунда амыдыралын угбаан, арагаже дүлдүнгени чок. «Биче сеткилдиг, томаанныг кижилер нүгүл-биле чурт-таваан, арыг болур» деп чоннун чугаазы чөптүг деп бодаар мен. Буяныг кижини бурган алырда хилинчектевес, оон сөөлүг оруун ак, ажык болдурар, човулаңга тут-турбас, шүүт чокка адаа чийк бо-лур деп угаадылар база-ла кижилерни чөптүг чорукту чагып турар хире. «Буяныгың оруу ажык, бузуттугуну оруу тунук» дижир болгай. Амыдыралда көөргө акы-чааваалар чуржуларынга таарышпас, оглу-кенни кунчуу-бээңге эптешпес дээш-ле, баар-дыр. «Адааннажылга аас-кежик үрээр» деп бо үлегер домак чүнү чугаалап турары ол? Бо-дандырып келбес-тир бе?

Лидия СААЯ.

КАТАП ТУРГУЗАРЫ БҮТПЕЗИ ОЛ БЕ?

(Оон бээр он чыл ажа берди)

Бо чугула айтырыг чаа тургус-тунуп келбээн, харын-даа мырыңай он ажыг чыл бурунгаар, кажан 1998 чылдың декабрь айда Тываның 27 дугаарлыг чаңгыс мандаттыг сон-гулда округундан Күрүне Дума-зынга депутат сонгуп турувуста, Шык-Бажынга сентименталь ук-сааның 20 баш саар инээн садып бээр-биле депутаттың кандида-дынга сонгукчулар чагыг кириге-нинден эгелээн чүве. База бир ча-гыг — Чыргакы хемни кежир көвү-рүг тудуу турган. Ол чагыглардан Чыргакы хемни кежир көвүрүгнү 2008 чылда тудуп, ажылгалда кири-ген.

Ферма тургузары-биле кады сүт бүдүрүп болбазырадыр черни ба-за тургузар деп аазап-ла туржук-тар. Артында-ла бо ийи угла-нышыкыга ажылдаар тускай эр-

темниглерни база дугуржуп, Ча-даана — Кызыл хоорай аразынга сүт-бараан фермазын тургузар дээш чоруп шаг болганнар. «Аазаашкынны үш чыл манаар» дээр чүве болгай, үш хамаанчок, он чыл ажа берди.

Көдээ ажыл-агый ямызы Чөөн-Хемчиктин Шык-Бажынга ферма тургузарын чүү деп бодап турар ирги?

1990 чылдарга чедир Шык-Ба-жының 20 ажыг өрегелериниң чону шупту ажылдап турган, ам оон чурт-такчылары ажыл-агый-даа чок, чон-ну канчап ажыл-биле хандыраар?

Ферманы катап тургузары бүт-пези ол бе?

Оолак КАРА-САЛ.

Чөөн-Хемчик кожуунун
Чыраа-Бажы сумузу.

ӨРТЭЭ ААР-ЛА-ДЫР

Сөөлүг үеде улустуң амыды-ралының экижээни ол бе, машина-балгаттың саны өскөн. Кудум-чуларга эртер аргажок. Машиналар үзүлбес, халып-ла турар. Оон ка-дында орук озал-ондаа база көвүдээр.

Амыдырал ол хире экижээн чүве болза, аарыг улусче кичээңгей чүге багайыл? Эмчи шинчилгезин эртерде, чүс-чүс акшалар-биле санажыр, бөдүүн пенсионер азы

инвалид кижиге дыка берге. Чижээ, мен тыныш органнары аарааш, республика эмнелгезинге УЗИ эртер дээримге, 900 рубль төлээр болду. Оон соонда база бир черге 150 рубль төлөдим. Эмнелгеге эм-недип чыткаш база-ла ол. Эмнерни боду садып алыр, шприц база чок болур база-ла садар. Аарырының өртээ дыка-ла аар-дыр.

Янчап БЮРБЮ.

Сукпак суур.

ПОЧТА ХААРЖАА ЧОКТА...

Кара сумкаларында журналдар, солуннар, чагаалар, бижиктер болгаш өске-даа чугула докумен-тилерни долдур суккулааш, эгин ажыр оозун астып алгылаан поч-тачылар кандыг-ла-бир чуртталга бажынының азы албан чериниң девискээринде херимнерниң эпиг талаларын, чириктерин бодап, делегзинип көрбүшаан, оларын херим-кажааларга кызыда тыртып каарын бо-ла көрүп болур.

А бир эвес ол чурттакчының бажынының чанынга, девискээ-ринге парлалга чагыдылгасы сугар тускай хааржак бар турган болза, демги почтачыга хала-даа чок бо-лур болгаш тарадып чедиреринге дыка-ла таарымчалыг болур ийик. Көрүп чоруурга кайы-даа хоорай, суурларда чурттакчыларның бажы-нының чанында хой кезинде-ле чагыдылга сугар тускай хааржактар чок болур чораан.

Чамдык чурттакчылыг черлер-ниң үндезин чурттакчыларының ба-жынының чоогунда хааржактар чок боору элдеп. Почта хааржаа-ның чогуңдан ол кижиниң чагыдыл-газын аргажоктан херимге кызы-дып каар ийикпе, азы кири кааптар ужура таваржыр. Оон ол солунну, чагааны хат-шуурган алгаш баар ийикпе, өл-чазска чагыдырып каап-тар. Кедрезе, эрткен-дүшкен чам-дык кижилер ону карак ажыт оор-лай кааптары чажыт эвес болдур ийин.

Тускай хааржак чок, чадагай байдалга чагыдылгалар ындыг бо-лушкунга таваржы бээр, демги-ле чагыдылганың ээзи чүнүң-даа ужура-чөвүн билбейн чыткаш: «Со-луннармы эккелбээн сен» дээш, почтачыны үй-балай кончуп, кы-рынга-ла баар.

Шак мындыг таварылгада кым буруулугу? Почтачы бе? Чагыдык-чы бе? Кол буруу чагыдыкчыда болбайн канчаар. Чүге дээр, оон бажынының чанында почта сугар тускай хааржак чок ышкыжыл.

Чагыдылгалыг чурттакчы бүрү-зү бодунуң чурттап оорар бажы-нының девискээринге тускай почта хааржаандан астырып алыры артык эвес. Харын-даа садыгларда безин почта хааржактарын садып турарын көөр ийик бис чоп.

«Ызырар ыт халып кээр, ыгласанчыг, коргунчуг-даа» дээн, шак бо одуругларны почтачылар бо-ла чугаалаар чораан. База-ла хөөкүй почтачыларның хөрзэн өй-ген сеткилинден төртүтүнгөн шүүлүк одуруглары-дыр ийин. Почтазын че-дирип бээр дээш, чамдык чурттак-чыларның бажынының чоогунга чеде бээр, араатанзыг ызырар ыттары бо-ла шурап келир. Чам-дыкта ызырар ыттар хеп-хенертен халдааш ызырган таварылгалар тургулаар.

Ужурунда болза чурттакчылар ызырар ыттарын хостуг, сула сал-байн, баглаар ужурулуг. Шак мын-дыг байдал ийи-чаңгыс хоорай, суурда-даа эвес, республиканың өске-даа девискээрлеринде бар бооп турарын чагырып канчаар бис. «Багың чугаалаарга, бачыды арлыр» деп, бурун өгбелеривистин мерген угаады бар болгай.

Бир эвес сула салган ызырар ыт кандыг-ла-бир хамаатыны, ха-рылзаачыны балыглаптар болза, оон ээзин торгаар хоойлу-дүрүм бар-даа хевирлиг чүве бо. Ону чүге амыдыралга боттандырбайн турар бис ынчаш?

Бораш ОНДАР.

Сүт-Хөл кожуун.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Улуг-Хем ко-
жуунун Арыг-
Бажы суурда чурт-
тап чоруур бистиң
ававыс, кырган-
ававыс **Кызыл-Эник**

Донгаковна СОТПА апрель 22-де
80 харлаар. Юбилейин таварыштыр байыр
чедирбишаан, уйунуң аңаа тураскааткан
шүүлүн бараалгаттывыс.

Алдын хүнүн, ак-көк дээрнүн,
Ава чернүн кырын орта
80 чыл бурунгаар төрүттүнген сен,
ынак авай!
4-ле кыстың, 5-ле оолдун, 39 уйнукутун
Чаякчызы, эргим, ынак энези сен!
Чүдөн артык сени камнап

хүндүлээр бис.

Чырык чернүн кырын орта
Ам-даа хөй чыл чурттаарыңны,
Амыдырал-чуртталгандан
Аас-кежик кезээ шагда ыравазын
Богда Бурган башкывыстан
Бодараарын дилеп ор бис, ынак авай!

**Ханы ынакшыл болгаш хүндүткел-
биле хөй санныг ажы-төлүндөн.**

Кырганнар бажыңың хоочун чурт-
такчызы **Билчук (Ольга) Билзеновна**
КАЖИН апрель 23-те 72 харлаар.

Төрүттүнген хүнү-биле байыр чедир-
бишаан, дараазында одуругларны
бараалгадып тур бис.

Салчак уруу Билчук сеңээ
Сергек чаңны күзеп каалы.
Кажин керни Ольга сеңээ
Кадыкшылды алгап каалы.

Чылы кирген Билзен уруу
Чылыг аш-чемниг харың утку,

Пар чылдаан эне ава
Баштак чаңы кутулзун-на.

**Эш-өөрү, коллективиниң мурнундан
Багыт-оол Байкара.**

Хүндүлүг ача-
выс **Кувискаал**
Кюнзюнович
КУУЛАРГА 80 хар-
лаан юбилейи-биле
изиг байыр чедир-
бишаан, кан дег
кадыкшылды, 100
хар чедир чурттаа-
рын уруглары, оол-
дары күзеп ор бис.

Чуруттунмас, бижиттинмес,
Чугаа-биле дамчыттынмас
Кайгамчыгыг каас-чараш,
Катаптанмас Тере-Хөлде
Хүннүн чыгыы шырай-арнын
Хүлүмзүргү каастап чоруур
Хүндүткелдиг улуг башкы,
Куулар башкы ачавыска
Ажы-төлү, дөргүл-төрели
80 харлаан юбилейинде
Сеткиливис ханызындан
Байырывыс чедирдивис.
80 харны сезик чокка
Сергек-омак ажыр бассын!
Кан дег быжыг кадыкшылды,
Аас-кежик күзеп ор бис.

Төрүттүнген ачылыг хүнүнде
Төрелдери, төрөл чону
Дөгереги байыр тудуп,
Омак-хөглүг эрттирерин күзеп тур бис.

Хүндүткел-биле,

**ынак уруглары, оолдары, күдээлери,
кериннери, уйнуктары.**

Бистиң эргим, ынак ававыс **Дайна**
Сүрүновна КОГЕЛДИН апрель 22-де
төрүттүнген хүнү. Ол Барыин-Хемчик
кожуунун Бижиктиг-Хая сумузунга эге
класстар башкызы болуп, хөй чылдарда үре-
түннелдиг ажылдап келген. Амгы үеде
хүндүлүг дыштанылганында. Ававыс Тыва
Республиканың алдарлыг башкызы деп
хүндүлүг аттыг, хөй шаңналдарның эдилек-
чизи, хөй-ниитичи, чонунга хүндүткелдиг. Сес
уйнуктарының эргим болгаш ынак кырган-
авазы.

Ававыска ынак «Шын» солунувусту
дамчыштыр төрүттүнген хүнү-биле байыр
чедирбишаан, кадыкшылды, өөрүшкүнү,
узуң назын назылаарын, бистиң аравыска
ам-даа хөй чылдарда чоруурун күзевышаан,
дараазында одуругларны бараалгаттывыс.

Кавайлыындан ажы-төлү бистерни
Кара чааскаан өстүрүп каан ававыска
Өөрүшкүлүг төрүттүнген хүнү-биле
Өртээ турбас өргүлүвүс сөңнөп тур бис.
Айлаң-куштуң уян ырын,

айыраң-каас чечектерни,

Аржаан сугнуң эм-тоңун
Ававыска сөңневышаан,
Ам-даа хөй чыл бистиң-биле чоруурун
Ажы-төлүн, уйнуктарың дөгереги
Черге чедир мөгейбишаан,
Четтиргенин илередип, күзеп турлар.

Хүндүткел-биле,

**уруглары Алена (Мөңгүн-Тайга),
Анюта, Андриан, Донгактарның
өг-бүлөзи, уйнуктары.**

Бистиң ававыс, угбавыс, 4 кыстың, 1
оолдун ынак авазы **Борбак-кыс Токпал-
ооловна ОНДАР** апрель 22-де 40 харлаар.
Ол Кызылдың эмчи училищезин 1992 чылда
дооскаш, Сүт-Хөл кожуунун төп эмнел-

гезиниң ниити
аарыглар салбы-
рынга ажылдап
эзелзэн. Амгы
үеде ол Кара-
Чыраа сумузу-
нун Херел уруг-
лар садында
эмчи сестразы
бооп ажылдап
турар.

Ававыстың,
угбавыстың 40
харлаан юби-
лейин таварыштыр быжыг кадыкшылды,
аас-кежикти, омак-хөгнү күзевыш-
куспак долу чечектерни сөң-
дараазында одуругларны бараал-
тывыс.

Улуг башкы Ленинниң
Чүс харлаан байырлал хүнүнде
Угбавыс сен чырык черге
Чаяаттынып бодараан сен.
Ававыс дег холуң чөмзиг, кызыма
Ачавыс дег эрес-кежээ, уран-ше
Монгуштарның кызы болгаш
ындыг боор

Мөзү-күштүг, туруштуг сен—
чоргаараар

Аал сыңмас ажы-төлге эриг баар
Ачы-буян чаякчызы, сөңнекчизи
Ажы-төлүң адазы боор честевис
Авыралдыг эжи болуп, чурттап чор
Улус-чоннуң кадыын

эмнээр, кадага
Улуг үлө, буян-кежик сенде дүш
Чонун, өөрүң аразыңга хүндүлөдү
Чүс чыл чедир

чурттаарыңны йөрдө
Хүндүткел-биле,
өөнүң ээзи, ажы-төлү, дуңмалары
Алдын-кыс, Белекмаа, Люда, Ачы

ЧААГАЙ ЧАҢЧЫЛДАРНЫҢ УЛАМЧЫЛАКЧЫЗЫ

Дүүн, апрель 21-де, Тываның Национал
музейинге ус-шевер даш чонукчузу Владимир
Васильевич Аракчааның юбилейинге тураскааткан
«Чаагай чаңчылдарның уламчылакчызы» деп
делгелге болуп эрткен.

Мастерниң ажылдарының делгелгези музейниң
Тываның чурулга уран чүүлүнүн залында болган.
Ында В.Аракчааның авазы, РСФСР-ниң Репин аттыг

шаңналдың лауреады, Тыва АССР-ниң алдарлыг
чурукчузу, баштайгы херээжен даш чонукчузу Раиса
Ажыевна Аракчааның ажылдары база делгеттинген.

Владимир Аракчааның чогадыкчы сонургалыңга
ооң авазы улуг рольду ойнаан. Мастерниң ажылдары-
ның темазы, өске тыва даш чонукчулары ышкаш, чер-
чуртунун каас-чараш бойдузу болгаш ооң чуртта-
чылары. Шак мындыг делгелгелерге ус-шевер мастер-
лерниң ажылдарын көрүп турарга, олар, шынап-ла,
«дириг» чүве ышкаш сагындырар. Овур-хевирлер
кижиниң кичээнге сорунзалаптар күштүг.

Бистиң корр.

Тыва Республиканың Культура болгаш туризм яамызы
Тываның Күрүнениң Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии
Тыва Республиканың Спорт болгаш күш-культура агенти

«ХҮРЕШ» СТАДИОНУ

2010 чылдың май 1-ниң хүнү 11 шак 65 минутада

Улуг Тирилелгениң 65 чыл оюнга утку

Тываның хөгжүм-шии театрының шаңналы
65 шилиндек мөгениң ХҮРЕЖИ

база

«UTTUNDURBAS KYZYL KO

деп театржыткан көргүзүп

Программада:

маадырлыг эки турачыларны, ажыл-ишчи араттарны алгап-
ыры, шүлүк, танцы-сам.

Күш-ажылдың болгаш дайын хоочуннарының сактышкы
Мөңгө отту долгандыр езулал сам.

Көрүкчүлөр национал хептиг келир!

Өртээ!

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫГ

Бистиң энерелдиг, ынак оглуус, дуңмаларының быжыг чөл
деткичизи, уругларының ынак адазы, кады чурттаан эжиниң
ТР-ниң арга-арыг комитетиниң Тес-Хем кожуунда салбырының
даргазы **Олча Оолакпаевич ДАДАРЫКПАЙ** дириг бойдустан
чок хай-халавынга алзып, чалыы назыындан, ада-иезинде
төлүндөн, ынак эжинден, дуңмаларындан кезээ мөңгөде чарлып
Кажыыдалды болгаш ууттунмас, аар-берге чидиргени бист
үлежи, моральдыг болгаш материалдыг дузаны көргүскү
Республикада Медицина катастрофа төвүнүн удуртукчузу
Алдын-ооловнага, Тыва Республиканың арга-арыг комитети
Хем кожуунда салбырының коллективинге, Шуурмак
школазының коллективинге, хөй санныг төрелдеривиске, кудала
чонувуска, оглуустун чаңгысклассчыларынга, эштеринге четтирг
илереди, күдүк чедир мөгейдивис.

Ада-иези, өөнүң ишти, уруглары, дуң

«Энергострой» КХН

**Кызыл хоорайның «Энергетиктер»
микрорайонунда 11 дугаар бажында чаа 30
квартиралыг, чурттаарыңга аажок таарымчалыг
квартираларны садып тур.**

1 өрээлдиг квартира—
44 дөрбелчин метр;

2 өрээлдиг квартира—
72 дөрбелчин метр.

Соңгаларын пластиктен кылган. Чылыг дамчыдылганын, изиг
болгаш соок сугларны квартиралар аайы-биле санап турар.

Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2а,
телефоннары: 5-90-03, 17.00 шактың соонда 5-89-31.
Мобиль телефоннар: 8-923-268-9073, 8-905-920-4101, 8-906-997-2525.

БОДУНУҢ КВАТИРАЗЫ БОЛУР!

«Ипотека агентилели» ААН болгаш Россияның Ажаалга банкызын
дамчыштыр ипотека чээлизин берип турар.

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Элегест ортумак школа-
зының 1999 чылда **Чодураа**
Кустововна МОНГУШТУ
адынга тывысканы А № 4676404
аттестаттың читкенин барым-
даалааш, ону күш чок деп
санаар.

Сукпактың аграр лицейиниң
2009 чылда **Чингиз Олегович**
ООРЖАКТЫҢ адынга тывыс-
каны 17 АА 0016779 аттестат-
тың читкенин барымдаалааш,
ону күш чок деп санаар.

Ак-Тал ортумак школа-
зының 1998 чылда **Анай-Хаак**
**Маадыр-ооловна ЧОНДАН-
НЫҢ** адынга тывысканы
А № 2329069 аттестатының
читкенин барымдаалааш, ону
күш чок деп санаар.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35,
редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94,
бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10; культура,
өөредилге — 2-03-88, очулга — 2-03-87, көдээ ажыл-агый, чагаа
— 2-17-09, үлетпүр — 2-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8910. Чагыг 46. Номериң парлагже дужааганы:
график езугаар 21.00, херек кырында — 20.00.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.